

על 'ויקטוריה' של סמי מיכאל

מאת
לב חקק
אוניברסיטת קליפורניה

להתעניינות שגילה בו ציבור הקוראים. 'ויקטוריה' הוא רומן, שמהווה תפנית ביחס לרומנים קודמים של מיכאל, מבחינת העולם הדמיוני שמעוצב בו, ויש לראות בו סיום של תהליך ספרותי-רוחני של יוצרו, תהליך שניתן להתחקות אחריו רק מתוך מעקב אחר יצירותיו של מיכאל לפי סדר פרסומן.

לא פחות מעניין הוא יחס הביקורת אל יצירות מיכאל, ובייחוד התייחסותם של כמה וכמה מן המבקרים לשאלה אם יש הצדקה ובסיס במציאות לטענות על השפלתם של יהודי המזרח בישראל, או יש לדחותן, לאור המתואר ב'ויקטוריה' - רומן שנכתב על-ידי ישראלי יהודי יוצא עיראק - שמשמע ממנו שהיהודים חיו בעיראק, לפחות בתקופה מסוימת, בתחתית, שממנה אפשר רק לעלות, אך אי-אפשר לרדת. הסטת הדיון משאלת ההישגים הספרותיים של הרומן אל ההשוואה בין העולם הבדיוני שברומן ובין המציאות ניכרה בחלק ניכר מן הביקורת.

ברומן 'ויקטוריה' מסופר על חייה של ויקטוריה, מלידתה בראשית המאה בבגדאד ועד ימי זקנתה, שנות השמונים לחייה, ברמת-גן. ילדותה של ויקטוריה עברה עליה בחצר שברובע היהודי. בחצר גרה האלמנה מיכל ושלושת בניה ובני משפחותיהם. עזורי, בן מיכל, אביה של ויקטוריה, הוליד שמונה-עשר ילדים, ועשרה מהם נפטרו בינקותם. ויקטוריה נישאה לרפאל בן-דודה. המאורעות שבפרק הראשון התרחשו בסוף העשור השני של המאה (ראה להלן).

רק צער עמוק אני חש על כך, שאחי ואחיותי... היו קבורים במדמנה הנוראה הזאת... כמי שזכה לראות במו עיניו את צאצאי אותה סמטה, הריני להעיד שכל דבריו של סמי מיכאל הם אמת.

ד"ר משה גרנות, מפקח, משרד החינוך והתרבות

אם אכתוב רק מתוך חשש מעטו של גזען שונא מזרחים, סופי שאכתוב בדיוק אותם ספרים שהוא מצפה ממני לספק לו: משמע ספרות של פולקלור נוסטלגי רדוד.

סמי מיכאל

א. מ ב ו א

מאז קום המדינה ועד צאת 'ויקטוריה' לסמי מיכאל (עם עובד, 1993), סופר יוצא עדות-המזרח, לא כתב רומן שעורר הדים והתרגשות כאלה כפי שעורר רומן זה. במשך חודשים אחדים עמד 'ויקטוריה' בראש רשימת רבי-המכר בארץ. תופעה זו, כשלעצמה, יש בה כדי לעורר עניין בכמה היבטים שברומן ובגורמים

* בפרסומים קודמים עסקתי בהיבטים אחדים של חלק מיצירות סמי מיכאל, כחלק מספרות יהודי המזרח בכלל, ויהודי עיראק בישראל בפרט (ראה רשימה חלקית של ספרים ומאמרים בביבליוגרפיה), בביוגרפיה שלו, בדרכו הספרותית ('יהדות בבל', מס' 1), בהיבטים ספרותיים של יצירתו ובעיות מעברו מארץ לארץ ומשפה לשפה. הספרים שבהם דנתי: 'שווים ושווים יותר' (בוסטן, תל-אביב 1974), 'חסות' (עם עובד, תל-אביב 1977); 'חופן של ערפל' (עם עובד, תל-אביב 1979); 'חצוצרה בואדי' (עם עובד, תל-אביב 1987), 'סופה בין הדקלים' (עם עובד, תל-אביב 1975); 'פחונים וחלומות' (עם עובד, תל-אביב 1979); 'ואהבה בין הדקלים' (דומינו, ירושלים 1990).

האזהלים במעברות, בשעה ששיכונים נבנו בישראל (עמ' 250). נעימה, אחת מאהובותיו הרבות של רפאל, נפטרה שלושים שנה לאחר שעלתה לארץ (עמ' 216).

רפאל וויקטוריה נולדו בראשית המאה בחצר, נישאו בעשור השני של המאה, הביאו ילדים לעולם, ובאמצע שנות העשרים עברו לבית חדש. אביה של ויקטוריה שהיה 'השליט רב הרושם של החצר' (עמ' 18), נפטר בישראל בשנות הששים. רפאל נפטר בישראל ארבעים שנה אחרי שעלה אליה, ב-1990, בהיותו בן תשעים ושתים, לאחר שראה נכדים ונינים (דוגמאות נוספות בעמ' 276, 288, 289, 294).

במהלך הרומן נחשפים יושבי החצר לקדמה. הם מפסיקים להוביל מן הנהר מים בפחים על גבי חמורים, מוקמים למענם מכונים לטיהור מים ומייעדים רשת של צינורות לזרימת מים חיים לחצר (עמ' 141). עם הכיבוש הבריטי דהרה בגדאד אל עידן חדש. הכיבוש ניער את הקהילה היהודית מתרדמה, המאה העשרים פלשה בבוהק של נורות חשמל לבנות ומכוניות דוהרות, היהודים עברו לבתים יפים. הם עקרו עוד דקלים והתפרשו בלי מורא ברחובות סרגליים נוסח גרמניה והקיפו עצמם בפארקים רחבי ידיים על-פי הדגם האנגלי. לא כולם השיגה ידם לזנק לבית פרטי חד-משפחתי בשכונות היוקרה החדשות... דילגו שנה שנה לבתים משותפים מרוחים יותר, ישנים פחות, ברבעים נעימים'. אופנת הבגדים השתנתה, ובמקום העבאיה באה חליפה אירופית, אנשים גילו את עוצמת המילה הכתובה, העסקים גשגו (עמ' 149, 235). הרופא, שהוזהם לטפל במחלתו של יהודה, משקפי הצבת הזהובים שלו 'היו בגדר חדשה מרעשה. זה היה הגבר הראשון בחייהם שהדיף ניחוח של מי גילוח... דיבורו הלחוש והמהומיו עוררו יראת כבוד', והוא היה 'לבוש חליפה מהודרת, ובעל כובע שעם טרופי מפואר' (עמ' 161).

בבית רפאל וויקטוריה היו חפצי כסף. רפאל הביא חידושים מעבר לים. פעם קנה מרסס פליט נגד יתושים וזבובים. היתה זו גם הפעם הראשונה בחייה שויקטוריה שמעה את המילה מברק (עמ' 205).

ההערות, המציינות זמן ומאורעות ושזורות ברומן, מעגנות את המאורעות בתקופותיהם, מסייעות להבחין בין הזמן המסופר (משך זמן המאורעות שקרו ב'ויקטוריה') לזמן הסיפור (משך

ויקטוריה, אם לשתי בנות ובהריון, יצאה מביתה משום שלא שמעה דבר מבעלה, שנסע ללבנון לנסות להתרפא ממחלת השחפת. היא הגיעה אל גשר החרקל בכוונה להשליך את עצמה אל הנהר ולהתאבד, אך חזרה לביתה. בדרך חזרה היא נזכרת בעברה. לאחר תיאור מפורט של חיי ויקטוריה באותה תקופה, מדלג המספר אל סוף שנות השבעים בארץ, אז נזכרת ויקטוריה בתקופה המתחילה בשובו של רפאל בעלה מלבנון ובכמה מאורעות שלאחר מכן. עם מותו של רפאל בעלה, מספרת ויקטוריה לבנה אלבר כמה מזכרונות אלה. הזמן מתערבב לעתים ומעביר את הקורא מן ההווה אל העבר ואל העתיד בעיראק ובישראל. הרומן מתמקד בשכבות החלשות של הקהילה היהודית בעיראק, בייחוד בתקופת השלטון העות'מאני, וקיימים בו משקעים אוטוביוגרפיים וביוגרפיים דומיננטים, שהסופר עצמו הצביע עליהם.

ב. זמן המאורעות

בפרקי הרומן משולבים שוב ושוב סימני הזמן של המאורעות. אעמוד על אחדים מהם, כדי שנסתייע בהם להבנת הרקע וההקשר ההיסטורי של החיים המתוארים ברומן. ששים שנה לאחר שויקטוריה קברה את ילדתה הקטנה סוזאן (עמ' 180), ובהיותה בת שמונים וחמש, חגגו היא ורפאל, יחד עם בניהם, נכדיהם וניניהם, את חג הפסח בדירה מרווחת ברמת-גן (עמ' 188, 190). שלושים שנה לאחר שויקטוריה נשאה את בנה אלבר לאבו סיפין והשכיבה אותו מתחת לעז, שחלבה ניתז על גופו, נמצא אלבר ליד טבריה (עמ' 239) ועובד בשירות ההידרולוגי (כמוהו כסופר סמי מיכאל). באמצע שנות העשרים עובר בית ויקטוריה בעיראק לבית חדש, מרווח ומטופח. עזורי לא ביקר בבית ויקטוריה מן היום שעברה לבית זה ועד יום מותו, אחרי ארבעים שנה (כלומר, בערך ב-1965. עמ' 178). רפאל מכה באזני פלורה גיסתו על התנהגותה כפרוצה, ושלושים שנה אחר-כך הפכה פלורה את ביתה בנתניה למאורת קלפים משגשגת, בזמן שויקטוריה ובני ביתה דשדשו במדמנת המעברה (עמ' 170). משפטו של פאצ'ל אל-ג'מאלי נערך בבגדאד, כחמש שנים לאחר ימי

הממלאת תפקידים מרכזיים בחיי הכלכלה, קהילה ספוגה בתרבות אירופית באורח חייה, מצטיינת במשכיליה, ומאורגנת במוסדות קהילתיים חשובים שהקימה. הקהילה הוציאה מקרבה סופרים ועיתונאים, יהודים כיהנו במשרות רמות והפעילות הציונית היתה ענפה. שר האוצר בממשלה הערבית הראשונה בעיראק ב-1921 היה היהודי ששון יחזקאל, שידע תשע שפות, וכיהן בחמש ממשלות. ידוע כי גם בתקופת השלטון התורכי הזדקקו השליטים ליהודים בתחומים מקצועיים דוגמת רפואה ותרגום, ויהודים שירתו כקציני צבא בשל כישוריהם המקצועיים, ומילאו תפקידים מנהליים וקריביים. בתחום זה של המרחב ביצירה, יהודי עיראק, שקראו את 'ויקטוריה' והשוו את המציאות עם המיבדה, ואת המקומות המוכרים להם, על דמויותיהם המאפיינות, עם מה שהוגש כבבואה שלהם, הביעו תמיהה ודחייה.

ג. כמה היבטים של הווי

בפעם הראשונה ניתן לקורא הספרות העברית להציץ פנימה, אל המטבח, חדר האורחים וחדר המיטות של דרי החצר בעיראק של תחילת המאה. בעקבות 'ויקטוריה' נציץ אף אנו בחטף אל אותה חצר ונראה כמה מתופעותיה במחזור חיי אדם ברומן ריאליסטי זה. תהילת הקהילה היהודית מופיעה ברומן כנחלת העבר:

בגדאד עומדת על תלה יותר מאלף שנים. העיר הגדולה... חבה הרבה לאבותיה של ויקטוריה. רופאים, מדענים, הוגי דעות, מדינאים ואנשי ספרות יהודים הרימו תרומה נכבדה לעיצובה של התרבות הערבית שפרחה שם. אבל דורות של כיבושים, שטפונות, מגפות, רדיפות ושחיטות לא זו בלבד שדלדלו את כוחותיה הרוחניים של הקהילה היהודית, אלא אף גרמו לה שתקפח את זכרונה. היהודים הסתגרו ברובע צר למדי... קהילה שאבותיה העמידו את התלמוד הבבלי ושאיפותיהם חבקו תבל ומלואה, הצטמצמו אופקיה עד מאוד... (עמ' 59).

זוהי הנחת היסוד ברומן, וממנה נובעים תיאורי הדמויות והרקע (דברים זהים אמר מיכאל

הזמן הדרוש לנו לקריאת 'ויקטוריה'). לראות את המאורעות בפרספקטיבה הולמת ולעמוד על מרחבי הזמן המכוערים או המדולגים ביצירה. מעבר הזמן אינו רק עניין של מחזור חיים של הדמויות, על מעלותיו ומורדותיו, אלא גם מציין תהליכים כלכליים-טכנולוגיים-היסטוריים, שחיי היחיד משובצים בהם. עם זה, אורח החיים ורמת הדמויות מתמוגים בפיגור שלפני הכיבוש הבריטי.

ברומן לא מתוארים השינויים המשמעותיים בחיי הדמויות לאחר הכיבוש הבריטי, והשינוי נשאר על דרך ההכללה והסיכום, ומוזכר ברפרוף בהתייחס לתרבות החומר - כבישים מבנים וכו'. אין גם שינוי משמעותי מהותי בתוכן הרוחני-נפשי-אינטלקטואלי של חיי הדמויות. המחבר בחר, מצד אחד, בכיוון - הצגה תמציתית וחסופה, על-ידי הגדה של כל מה שהיה אחרי השלטון העות'מאני, ואף דילג על חלקים גדולים מהתקופה. ומצד אחר הוא בחר בריווח - תיאור תקופת השלטון העות'מאני באמצעות הראיה בפירוט רב. מיכאל הדגיש ברומן ובראינות, כפי שנראה להלן, שתקופת החושך בחיי הקהילה היא התקופה העות'מאנית, ואילו עם הכיבוש הבריטי נוצר שינוי משמעותי. אולם הדמויות נשארות סטטיות במהלך הרומן, אין הן עוברות תהליכים של שינויים נפשיים חזקים במקביל לשינוי השלטון ותנאי החיים. הדמויות מתבגרות, חולות ומתות, אך השקיעה הפיזית אינה מלווה בהתרחשויות נפשיות-פנימיות, רוחניות ואינטלקטואליות משמעותיות בחייהן. גם העלילה, כאחד מאמצעי האפיון של הדמויות, משאירה את המבנה הנפשי-אינטלקטואלי של הדמויות בסטטיות שלו, וארועי העלילה אינם מפתיעים במיוחד.

הרומן מכווץ את התקופה שלאחר השלטון העות'מאני (1917-1932), ומלבד פסקאות סיכום והגדה (ולא הראיה) אין אנו רואים את השינויים המשמעותיים, שמוצהר עליהם ברומן.

בשנת 1920, כשקיבלה בריטניה את המנדט על עיראק, היו בעיראק 87,000 יהודים, 50,000 מהם בבגדאד. מנגנון השלטון הבריטי קלט אליו אלפי יהודים משכילים. ספרות היסטורית ענפה ומתועדת מתארת קהילה חזקה, עשירה,

טעות (עמ' 153-155). שרכנית בעלת חזות זנותית מילאה תפקיד פעיל בחלק רב מן המקרים, ובמקרה שלנו - 'היה לה תבלול בעין, שערות סמורות על השומות השחורות שעל סנטרה, בשיניה זהב וחללים, ולה יופי דוחה של זנונים, היא גילתה את שדיה כחלק מפיתויי השרכנית' (עמ' 122-123), אף ישיבה בפיסוק רגלים (עמ' 32). קדם לחתונה המפגש בין משפחת החתן ומשפחת הכלה (עמ' 124), ואבי הכלה התאמץ לתת מוהר עבור הבת כדי שה'עסקה' לא תתבטל (עמ' 126), אך לא תמיד עמד בכך (עמ' 134-140). בליל הכלולות המתינו ליד דלת הזוג כדי לבדוק את דם הבתולים על הסדין (עמ' 130).

האישה, במהלך חייה, סבלה ממעמד נחות וגורלה היה מר. גורל נשים שונות מסוכם בהרהוריה של ויקטוריה, היראה שמא תלד תינוקת שהיא 'עוד אסון, אפר, מגיפה, אבל וקינה' (עמ' 207):

מי אמר שכל נקבה דינה עבדות מרה? מיד נפלו פניה. אמה החבוטה, עזיזה, שנעזבה לנפשה, מרים הסופגת את עלבונותיו של המסגר, תויה שהיא צעצוע בידי דהוד בפכחותו ובשכרותו. פרצוף האבל של קלריס שמצאה עצמה נשואה לגבר אטום. אפילו נינה נונו - מה עלה בגורלה אחרי כל התפנוקים? גלות רחוקה. ומה היה סופה אילו לקתה היא בשחפת ולא רפאל? כמה בעלה היה נכון להקריב כדי להצילה? בוודאי היתה נחנקת בדמה ומתה מכבר (עמ' 207-208).

האישה חיה ב'הרגשת אפסות', בעוד ש'הגבר היה טווס שבמשפחה' (עמ' 225). הבעל היה מקור הפרנסה והמעמד (עמ' 296). בעולם שכזה 'גבר שמכבד את עצמו לא דרכה כף רגלו במטבח' (עמ' 255). האישה היתה נתונה לחסדי הגבר. גברים העדיפו נשים שמנות (עמ' 73). כשמתה עזיזה, אשת יהודה בן מיכל, 'כדי לחפות על העדר הכאב, נערכה לווייה גדולה, והם ישבו שבעה בחגיגות יתרה' (עמ' 245). מרים הקטנה וחרבותיה רוצות לקרוא קטע כתוב, אך אינן יודעות קרוא וכתוב, ומרים חורקת שיניים: 'החמור הכי מטומטם עם הזין הכי עקום הולך לחדר ולומד לקרוא ולכתוב - ואנחנו?' (עמ' 66). בעולם זה נראות תופעות מתופעות שונות. הנה אליהו בן מיכל נוהג ברפיון מוחין בזמן התחבאו מפחד גיוס, 'מחוץ לבית היה מפשיל גלימתו

בראיון עם מיכל אדם, ראה ביבליוגרפיה). ברובע היהודי לא היתה צמחיה שתגוון את הנוף ותסמן את חילופי העונות (עמ' 205), 'לא היה בסמטה אפילו לוח-שנה אחד, והמדריכים היחידים היו אורך היום ומועדי ישראל' (שם). הולדתה של נקבה לא נחשבה למאורע מרנן, אלא למעמסה (למשל עמ' 110, 196, 213), אך הולדתו של בן, ובייחוד יפה, נחשבה למאורע משמח (עמ' 118, 213, 216). הנשים ילדו בבית. אל ויקטוריה הולדת הגיעה ג'מילה, הלא היא 'מגדת העתידות, שהיא גם מתירה כשפים, ומקוננת ושרכנית, ומיילדת לעת מצא' (עמ' 27), ו'ריחה היה ריח שתן וזיעה ולשלשת תרנגולות' (עמ' 211). מותו של תינוק, גם אם היה אהוב, יש שהיה מביא דיכאון ממושך על ההורים, ויש שהיה נשכח במהירות רבה. כך נגזו תוך יום וחצי יגונו של עזורי על מות בנו אהובו, בניגוד ליגון אשתו (עמ' 129-131), וגם 'רפאל התאבל על בתו, אבל הוא גדל בעולם שקבר שני שלישים מילדיו ואמר תודה על השליש הנותר' (עמ' 286).

עזורי, אביה של ויקטוריה, אומר לה: 'תשעה-עשר ילדים ילדה אמך, ומה השאיר לי ריבונו של עולם? אילו תליתי את הבגדים של כל אלה שהלכו, היה החלל מתמלא חבלים' (עמ' 288). אל הילדים הנותרים ואל נכדיו מתייחס עזורי, בדרך-כלל, באדישות או בדיחיה. ילדיו 'הבינו משחר חייהם שעליהם לטשטש את קיומם בנוכחותו, אבל למהר ולחוש אליו כשהוא תובע שרות' (עמ' 220), ולא ייפלא ש'ויקטוריה תהתה אם אהב אביה נפש חיה מעודו' (שם).

מחלות ומצוקות הביאו למות תינוקות, ואלה שנשארו סבלו לעתים מרעב. כך, למשל, אנו מוצאים את ילדי אליהו, אחיו של עזורי, 'הצמוקים מן הרעב הממושך', חוטפים בשר מסירים רותחים ואצבעותיהם נכוות, ובולעים אותן מיד, והבנות מרימות את שולי בגדיהן וגורפות אל השמלות בשר ואורז לזהטים (עמ' 52). תינוק חולה 'ריפאו' בצורות שונות, כמו משיחתו בשתן (עמ' 128) או בחליבת עז על גופו העירום (עמ' 239). המרפא האדוק של הסמטה היה החכם ג'ורי צ'יטאיאת, שנתן קמיעות ומתכונים עתירי שומן (עמ' 166). את הילדות השיאו בגיל צעיר, ולפעמים, בצוק העתים, לא יצאו הנישואים אל הפועל, עקב

עשרות שנים לפני כן, אכלס דיירים סמויים למכביר: נמלים, פרעושים, תולעים, תיקנים, עקרבים, חיפושיות, עכברים ונחשים... השקיעו מאמץ זעיר ביותר בתחזוקת הבית... בורות הספיגה רוקנו רק כשעלו על גדותיהם...' (עמ' 54. דוגמאות נוספות בעמ' 63, 270).

כנגד זה, נמצא גם בתים נקיים, על אף הדלות של יושביהם, כמו ביתה של טובה, שהבהיק בנקיונו (עמ' 264).

לבושם של חלק מדרי החצר גם הוא לא יכול להיות מקור לגאווה. נגייה, 'דררסיה סדוקים' ושמלתה מרופטת... 'עזיזה לעומת זאת, היתה יפהפיית החצר, כלומר 'בהירת עור ושופעת בשר' (עמ' 9). כשזיקטוריה נמלטה מן החצר 'היא היתה בשמלת בית מרובבת בפליטות עוללים ואשפת מטבח' (עמ' 29). ג'מילה השדכנית 'מצחיקה היתה בשמלתה הפרחונית הרחבה מדי... היו כפות רגליה הצבועות בחינה ושפתייה הצבועות בגוון החלודה מגוחכות למראה' (עמ' 32). הגברים לבשו גלימות, עבאיות ותרבושים, ובתרבושים יציצות (עמ' 50).

ולסיכום: 'בין הקירות הזקנים היתה העין רגילה ללבוש הבלוי שירשו בניס מאבותיהם' (עמ' 73). הכיבוש הבריטי שינה את המצב: הלבוש המסורתי הומר בלבוש אירופאי (עמ' 149).

האשה שימשה במקרים רבים אובייקט לאלימות ואמצעי לסיפוק צרכים מיניים של הגבר. עזורי חבט בראש אשתו כשבגדיו לא היו מוכנים (עמ' 9). אשתו ספגה מהלומות תחילה מאביה ואחר-כך מאחיה דהוד ואחר-כך מבעלה (עמ' 10, וראה עמ' 49, 61). כאשר הזמין עזורי אורחים והכיבוד כולו התגולל ברפש - 'היה גורר את האשה אל גומחת מי השתיה וסוגר בכפו הגדולה את פיה והולם על ראשה' (עמ' 48). ככלל, מתעללים בנגייה, מקללים אותה ואפילו נועלים אותה, כדי שאבלה על תינוקה האהוב לא יעיב על השמחה' (עמ' 129-130). משחר ילדותה חבטו בה בלי רחמים (עמ' 164) - אביה, אחיה בעלה ואף בניה (עמ' 197, 257). גם רפאל, בעלה של זיקטוריה, הולם בויקטוריה על שהעזה למחות על כך ששכב עם גיסתו (עמ' 243). ולמרות שהיתה חזקה ממנו, פחדה ובכתה והפקירה את גופה למכותיו (עמ' 12. דוגמאות נוספות בעמ' 42, 43, 61, 150, 167, 193, 198). גם נגייה נהגה במשטמה ובגילויי אלימות מילולית וגסות כלפי

פתאום - ואז היה מתגלה שאין הוא לובש תחתונים - ומשתין על כל קיר מזדמן (עמ' 103). גם לסלמאן, שדרכו הלוו כספים בריבית, היה הרגל מגונה 'ללכת ערום מתחת למעיל' (עמ' 145). באירוע חברתי אחד, חילץ עבדאללה נונו את שיניו התותבות מפיו, ניקה אותן בציפורניו והשיבן למקומן, ו'גברים וילדים רותקו אל המחזה הפלאי' (עמ' 114). נגייה מצאה את סלמאן יושב על תלולית של עפר עתיק, שספג זה מאות שנים שתן אדם ובהמה (ראה גם עמ' 144). ועליו מעילו 'הנוצץ משומן של זוהמה קרושה', 'אצבועתיו תלשו מברשו המרקיב של אבטיח', והוא תחב את בשר האבטיח 'בין שיניו הרקובות' (עמ' 72). ילדה-אישה מואשמת בכך שבגלל עין הרע שלה מת תינוק בחצר, ונגזר עליה ועל בעלה לעזוב את החצר בחצות, לליל סופה (עמ' 129). נגייה מחביאה בסדקי הבית מטבעות, וגיסתה גונבת אותן (עמ' 72, 163-164, 221). פלורה, גיסתו של רפאל, אינה בוחלת בגניבת תחתונים מחנות (עמ' 132). רפאל, שחשד בגיסו כי גנב את שעונו שנעלם, כפת את רגלי גיסו, יצק עליו מים רותחים ושלק את בשרו (עמ' 273. דוגמאות נוספות בעמ' 141, 216, 223).

היחס אל מבוגרים חלשים לא תמיד היה יחס של יראת כבוד. נערי החצר כוו, כמעשה קונרס, את אצבעות רגלה של עזיזה החולה (עמ' 222). לאשת דודו, המתאבלת על תינוקה, לחש עזרא בכעסו על שפגעה בתויה אשת דאוד, שעמה שכב עזרא: 'שתיקברי עם השרץ הדפוק שלך. שינקו כלבים מן השדיים המסריחים שלך, נבלה' (עמ' 130).

מראה הבית היה דוחה. נגייה, אמה של זיקטוריה, לא היתה עקרת בית ראויה לשמה: 'שולחנה של נגייה היה עלוב ומלוכלך, הכפות עקומות והבשר חרוך. לעתים שכחה את הבגדים על חבל הכביסה עד שנקרעו חולצותיו של עזורי... בערב שבת היה עזורי, שנטה להתהדר בלבושו, חובט בה והולך לבית הכנסת בבגדים חמוצים מזיעה. מצעיה של נגייה היו סתורים ומרופטים...' (עמ' 9). גם מראה המטבח היה דוחה: 'מיום שנבנה הבית לא דאג איש לנקות את כתליו ואת תקרתו של המטבח הזה, שהיו שחורים מעשן של אלפי מדורות בישול', על התקרה היו 'קורי עכביש ספוגי פיח שמנוני של עשרות שנים' (עמ' 15). 'הבית שנבנה

הדבר המועזע המתרחש בבית ההוא (עמ' 9). כשאביה התקשה להשתין, נחלצה נונה לעזרתו וחלבה אותו כמו שחולבים עז (עמ' 28). כבת שמונה היתה תויה היתומה כשהושאה מטעמים כספיים לדהוד, והוא התחייב לחכות עד שתגדל קצת לפני שיקיים עמה יחסי-מין, אך לא עמד בהתחייבותו, והיא סיפרה לחברותיה: 'אצל בנות קטנות בגיל שלי הכל קטן... וכשהגבר קופץ יכולים להיקרע הרבה דברים בפנים, וזה מסוכן' (עמ' 37).

היו ימים שהילדים יכלו להבחין בעיני הגברים ובישבני הנשים כשמתקרב לילה של התעלסות, 'ליל הניץ' הלילה' (עמ' 90). כך תארה השדכנית את הנערות בבית מיכל: 'עכוזים בשלים למזמוזים ושדיים נכונים לתינוקות. הלחיים תפוחי פרס, והכרס ברוך השם מייחלת לגבר שיכתוש בה' (עמ' 32).

די היה לה לויקטוריה להלך על הגשר לבדה כדי לעבור חוויות מיניות שונות ומשונות: גברים שלחו אצבעות בבשרה, אחד נעץ אצבעות בעכוזה (עמ' 6). אחר, יהודי דוקא, הלך כשהוא מצמיד את חלציו אל אחוריה (שם), 'עד שנתלש מעליה באקראי מחמת הדוחק. גם שתי נשים נצמדו אליה בשדיהן המוצקים, הספיגו את חום ירכיהן בתובענות' (עמ' 21). גיפפזה והשמיעו לה דברי אהבה. ולא נעדרה מהשכונה גם רחמה עפצה, הזונה היהודיה (עמ' 56, 211. דוגמאות נוספות בעמ' 64, 134, 136, 148).

כשהחליט עזרא לנסוע לביירות ללמוד, לימדו רפאל שאין לו על מה לשפוך דמעות על פרדתו מתויה: 'כשם שירושלים מתפארת ברבניה, כך ביירות גאה בזונות שלה, והאנלוגיה מדברת בעד עצמה'. אחת כמו תויה תצטרך לחכות בתור חודש עד שיקבלו אותה להגשת כוסות של זחלאוי בבית-זונות שמכבד את עצמו בעיר המהוללת' (עמ' 148). לאחר שעזרא שב מלימודיו, המשיכה תויה לאהוב אותו, ולשווא ניסתה שוב ושוב לפתותו (עמ' 200, 217), שהרי היה עסוק בניאוף עם פלורה ועם אחרות (עמ' 207).

בתקופת נישואיו מקיים רפאל פרשות אהבים עם נשים רבות, גם מוליד ילדים לרחמה עפצה הזונה, לפלורה גיסתו, לויקטוריה אשתו ולאחרות (עמ' 136, 274, 275, 277). את הילדים אין הוא מכיר.

ויקטוריה התמסרה לבעלה רפאל בליל הכלולות 'כגוש של בצק' (עמ' 137), יראה מן 'התותח

ויקטוריה (עמ' 11, 181-182, 195). אמה של ויקטוריה התיזה עליה נפט, שפכה על ראשה תה מהביל, חבטה בפניה בזרדי בישול קוצניים (עמ' 11).

ומה היה טיבם של יחסי המין? אליהו נמלט שוב ושוב להוללות של משכבי חשק ונטש את אשתו וילדיו. עזיזה אשת יהודה הרתה, ונגייה הלא מהימנה 'נתנה בלבבות להבין מן הרמזים שידו של בעלה בדבר' (עמ' 10). 'את מאמינה שאביך זיין את אמי? הייתי מתה לראות אותם עושים את זה', כך אומרת מרים, בת עזיזה ויהודה, לויקטוריה בת עזורי (עמ' 86). ואין הדברים מפורשים עד תום, אך עזורי מתבונן בעזיזה הזקנה החולה וחושב (דיבור סמוי) על הימים שמלועה האפל עתה 'נשמעו לחישות שהיה כדאי לחיות למענך' (עמ' 237), פניה היו נאים, 'המשמנים הרופפים האלה היו מוצקים ונתנו ניחוח עדנים של בשמים הודיים' (עמ' 237). המשיכה ואולי מה שבא בעקבותיה ברורים.

בלילות הקיץ ישנו האנשים על הגגות, וכך היה אליבא דמיכאל: 'נשים סרבניות נאנסו לילה-לילה מתוך קללות. אחדות פתחו שעריהן בציייתנות של בהמות אדישות. צעירות דקות איברים צייצו מייסורים, ומגודלות הדפו בבוז את הסתערותם של בעלים קטנים. היו נמרות שארבו לטרפן ולשונן הגירה ארס משנותרה ערגתן צחיחה. והיו נמרות שזכו בנמרים, ויחדיו הרטיטו את הגג עם עשרות שוכניו' (עמ' 12).

וכל זה לעיניהם ולאוזניהם של הילדים הקטנים. דהוד ותויה אשתו שכבו פעם על הגג מגולים, בלי כילה. תויה מעכה אותו בין רגליו, אך הוא נמנע מלעלות עליה לעיני הכול, 'הסתפק בגבה והטיח בה את אוגו... כל אימת שהדף דהוד את עגבותיה של תויה נדמה היה לנגייה באור המתעתע שגיסתה קרובה אליה מאוד וידה או רגלה תפגע בה' (עמ' 210).

גילוי-עריות, פריצות, הם חלק מהמתואר ברומן. נונה נונה הקטנה חיה עם אביה, שגירש את אשתו ואת בנו הגיבן, והיו שמועות על יחסי הבת ואביה (עמ' 13). הוא טיפח את בתו היפהפיה (עמ' 16), השיאה לבחור עלוב לשם אחיזת עיניים (עמ' 17), נהג בו בהשפלה כמשרת, ואילפו להיות כבעל חיים (עמ' 39), ולא פלא שהשכנים הסקרנים רצו לראות את

ד. ומה על עידון רגשי, חיי רוח, זיקה לארץ-ישראל, עלייה וקליטה?

לא היה בחצר גבר שיכלה לומר עליו שהוא טוב מרפאל' (עמ' 297), ומן הטוב ביותר אפשר להקיש על האחרים. 'הוא מוכן תמיד לוותר על ארוחתו למען הנקלה שבאורחים', הוא 'אינו יודע לשמור טינה' (עמ' 173). בחלותו בשחפת, ניסה לשמור על כבודו ומראהו, 'וגם כשנתזו קרעי ראותיו הקפיד שלא ידבק רבב במעילו היקר' (עמ' 178). למרות שנמשך לנשים ולהרפתקאות, חזר תמיד הביתה, לחיים שנראים בעיניו כ'מאסר עולם עם עבודת פרך' (עמ' 243), והטיח באשתו על שלא למדה להוקיר זאת: 'אילו ידעת לפעמים להתאפר כמו פלורה ולכרוע ברך כמוה ולסגוד לביצים של גבר' (עמ' 243) - הוא מוכיח אותה.

יחסי ויקטוריה ורפאל אינם משוללי עידון לחלוטין. כבר בנעוריה 'מאושרת היתה באהבתה לנער שלא פחד מפני הזר והחדש' בניגוד לסובבים אותו, ושפרנס את בית אביו ביד רחבה (עמ' 19). לאחר שנישאו, חש רפאל לעתים רגשות עמוקים כלפי אשתו: 'לנווה מדבר שכזה ייחל בנדודיו. אשת חיל, אם למופת, רעיה נאמנה, מאהבת עסיסית. בלבו כמעט נשבע לה אמונים לנצח' (עמ' 155). כשחלה בשחפת, 'את רפאל עבדה כעובדת את האלוהים... לילה אחד, כששקע בשינה, גהרה עליו ושאפה מלוא חזה את הבל נשימתו מתוך תקווה מטורפת שהמוות ירפה מטרפו ויעתיק מעיניו אליה. פעם אחת בשתי אצבעותיה ניגבה את שרידי הדם הקרוש מעל שפתיו ואמרה ללקק את המוות' (עמ' 174). 'שמתי אותך בתוך העינים. אתה יקר לי מנשמת' - היא מרגיעה אותו בזמן מחלתו. 'מיים שאני זוכרת את עצמי לא היו לי ימים טובים כמו הימים שנתת לי, רפאל. אני רוצה לעלות ולנשק את העננים הלבנים בגלך' (עמ' 179) - היא אומרת. בצדק הדגישה בן-דב (ראה ביבליוגרפיה) את אמונתה של ויקטוריה ברפאל ואת נאמנותה לו. ויקטוריה חילצה את רפאל מגסיסות רבות, משחפת, ממלריה, מטיפוס, מקצרת, מאהבה נכזבת, מחבלי הקליטה. לאחר שישים ושמונה שנות נישואין, כשהוא בבית אבות, 'נשקה לו בפעם הראשונה ביוזמתה והסמיקה' (עמ' 302), והתעניינה בקנאה מי רחץ אותו, והאם 'גם

האורב לה' (עמ' 136). אך רפאל שכבר מנעוריו היה מנוסה בנשים, הלך לדמשק אחרי זמרת כשהיה בן חמש-עשרה (עמ' 20, 46, 48). הוא 'הביא אל המיטה הזוגית את טעם נאופיו. שליח הפיוס תבע אותה לפעמים כשעדיין הוא דביק ממסעות אחרים' (עמ' 278).

נעימה ברחה לארץ-ישראל עם הארוס של אחותה (עמ' 294). פלורה, גיסת רפאל, אינה חדלה לעגוב על רפאל ולהקניטו (עמ' 171-173). לשונה גסה וחדה. היא מקניטה את רפאל על-כך שאליאס, בעלה של נעימה, יקרע את בתולי נעימה, ולא הוא, רפאל, שנועד להיות המאהב. 'ואם יתברר שיתדו מסוגלת לבקע סלע?... תסתכל על המכנסים שלו. ברוך השם, גרושים ומלאים' (עמ' 268). רפאל עוזב את משפחתו בערבים והולך לתיאטרו, והוא אחרון החוזרים משם (עמ' 46).

ניסן, אחיה של ויקטוריה, אנס את כלימנטין, בת ויקטוריה ורפאל, בילדותה ביום שבת גשום, על הגג. תחת המיטה (עמ' 271). אמו נגידה מגלה אדישות לכך, שכן 'הוא טינופת כמו כולם' (עמ' 272). והוא לא בא על עונשו. נגידה, חשדה חשד שווא שבעלה עזורי שכב עם בתו (עמ' 182, 184, 185). ויקטוריה חשדה שבעלה רפאל אנס את בתו, היא 'פקחה עין תמיד' (עמ' 271) בעניין זה. ילדים צמחו 'בחצר שנחלצו בה לעין כל שדיים רבים מספור, והניקו בפרהסיה גדודים של עוללים' (עמ' 218).

עולם זה הוא עולם שקיימים בו כל המרכיבים, שיהודי המזרח התקוממו נגדם וראו בהם סטראוטיפים. זהו גם עולם, שדמויותיו אינן יכולות להיכנס לנעלי הדמויות שהסופר מיכאל עיצב ב'שווים ושווים יותר'. אותו סופר, כתב בזמנים שונים שני רומנים, שבסיס הטיעון החברתי בהם מנוגד לחלוטין. אף כי גם ב'ויקטוריה' מטיח המספר טענות מטענות שונות על דרך קליטת העולים, טענות אלה שוליות ברומן, אין הן חלק אורגני ממנו, הן מתחברות אליו כאבר תותב, ואין להן אותו בסיס חברתי-מוסרי שבנה ב'שווים ושווים יותר'. קשה 'לרדת' מעולם כזה שתואר ב'ויקטוריה', ועל כן הטענות החברתיות של המספר נותרות רפות, ואפילו מתמיהות, שכן מי שזה עולמו - אי אפשר להורידו מהתחתית שבה הוא נתון, ואל לו לבוא בטענות ובתביעות.

בתוכן ותהיה מרכיב חשוב בדמות. אנו קוראים שעזרי, 'יהודי מן הדור הישן היה, והפיק גאוה ממעמקי אמונתו' (עמ' 248), אך לא רואים את המעמקים, לא את האמונה ואולי אף לא את הגאוה. 'לא פעם מחל על גאוותו והמשיך את דרכו כשעצר אותו איש רשות נקלה וסטר על פניו וירק עליו' (שם). הוא השלים עם המחיר ששילם על יהדותו, ופיצה את עצמו בהרגשת עליונות (שם), אך אין אנו יודעים מה טיבה וביטוייה של הרגשה זו, ואין היא מתממשת לעומק במחשבה או במעשה. הוא פיתח תפיסה לפיה הנחות מתנכל לנעלה ממנו, 'ומכאן שהיהודי הוא בחירו של הבורא וכל יציר נברא אחר לא נוצר אלא כדי לבחון ולהעמיד במבחן את היהודי ואת יקר סגולותיו... מורם הוא מכל מלך ערל' (עמ' 248). גם בקטעים המעטים, הנוגעים בתרבות וברוח, כמו בקטע זה, אין העמקה ופירוט, והם מס שפתיים ותו לא.

עזרא יודע שרק תשלום נוסף לבית-החולים עשוי להשאיר את רפאל חולה השחפת חי, אך הוא 'תרם קצת, ואחרי כן שם מטפחת על כפו ויצא אל האחרים וביקש, כמו שעשה רפאל פעמים רבות, צדקה כדי להציל נפש יהודי. מאחר שהיה מוחזק נער שעשועים היה יכולו דל' (עמ' 205) - כזאת היא גמילות-החסדים המתוארת ברומן.

במהלך הספר מוזכר כמה פעמים שרפאל קרא ספרים, אך אין המספר מראה כיצד הספרים קובעים את נפשו. הוא קנה בכוחות עצמו שליטה בשפה הערבית, ובולמוס קריאה אחז בו. 'בלהיטות רבה עט על הספרות העולמית שתורגמה בקהיר בימים ההם' (עמ' 175), אך כמעט אין אנו רואים מה הוא עיכל ממנה, ולא מוצאים בו שום השפעה או השראה מעדנות. התיאורים מכווצים ואינם מתממשים בהתנהגות הדמות ובהראייתה. 'רפאל גילה בהשתאות כי ענקי הדור בכל הזמנים היו דומים לו, טרודים בכל מאודם במחשבות על המוות ועל דברים שבינו לבינה, והוא מצא ברומנים ביטוי לקשריו עם הנשים. ענקי הרוח 'לימדו אותו פרק מאלף בענווה. עולם כביר של עומק ומעוף וחכמה פרשו לפניו, והוא עמד נדהם וחרד כשוכן מישורים שעניו חוזות בפעם הראשונה בהוד הנשגב של פסגות הרים' (עמ' 176). 'עומק ומעוף וחכמה' - כל זה נשאר בגדר הכללות

למטה שלחה ידיים, גם לשם? (עמ' 303). הוא אמר לה שהוא עצמו רחץ שם. ויקטוריה ידעה שבשביב חיים אחרון הוא מבקש להסב לה קורת רוח. זה אולי השקר האחרון שלו, אבל שקר שכולו בשבילה ולמענה' (עמ' 303). בושס (ראה ביבליוגרפיה) ראתה בויקטוריה 'דמות נשית בלתי נשכחת והיא תמצית הנשיות' (ראה המאירי, 7.1.94).

ויקטוריה נשארה בריאה תמיד, עוגן הצלה, חוף מבטחים. כשמה כן היא: יוצאת מנצחת מכל משטמה, מחלה וזעזוע. 'ויקטוריה' היא בראש ובראשונה סיפור אהבה. כל זאת לא מנע מרפאל לחשוד פעם בויקטוריה שהיא בוגדת בו. עד שעזרא, בן דודו של רפאל מטיח בו: 'אנחנו הזנאים' ופניו לבנות מחמה, 'חושדים אפילו באמא שלנו. תתבייש לך?' (עמ' 259).

אהבתה של מרים, בת יהודה ועזיזה, לרפאל, בעלה של ויקטוריה, ובנם של אליהו דודן וחינה, יש בה מהעידון. 'מעולם לא הסתירה מרים את אהבתה לרפאל... גם שנענה רחמה לקורנסו של המסגר והיא ילדה לו בנים ובנות... והיא הוסיפה לאהוב אותו גם כשגוועה, ששים שנה לאחר מכן, בבית אבות קודר בפאתי פתח תקוה... אבל ויקטוריה ידעה בוודאות גמורה שלבד מן המבטים הנפגשים בתום, לא נגעו השניים זה באצבעותיו של זה עד יום מותם' (עמ' 154).

'ויקטוריה התביישה באמה, סלדה מדמותה המאוסה, תיעבה את מגעה, אבל לא שנאה אותה' (עמ' 193). רק פעם אחת ברומן מוצאים רגע של רכות ביחס של נגיה לבתה: נגיה רצתה 'לאמר הכל במשפט בהיר אחד... את יקרה לי'. אבל היא החשתה, המילים שהיו יפות בעיניה תמיד העירו סלידה אצל אחרים (עמ' 257). ואולם המספר נטה חסד לנגיה, ולעתים - מזווית הראייה שלה היא מבטאת עצמה בצורה חודרת ונבונה, חריפה יותר מהסובבים אותה. 'דווקא הפתייה השוטה הזאת... חולמת חלום של טעם לעומת החלום שלי' - כתב יהודה (עמ' 69). ואכן, דברי טעם היא משמיעה לא אחת (עמ' 68, 48-70, 83, 144, 146, 155, 181) בבחינת השוטה, הרואה דברים כהווייתם יותר מאחרים.

ככלל, צרכי הרוח של הדמויות ברומן הם מעטים, בבחינת מס שפתיים, בלי שימלאו את החיים משמעות, בלי שהסיסמה תתמלא

תכלית קיומו הכואב של האדם. אין הוא מקיים יחסי-מין עם אשתו: 'ועזיזה גן פורח ואני כושל על פתחו' (עמ' 68). לעגה של אשתו על אין-אונותו פגע בו (עמ' 25). הוא חלם חלום שגרם לו כלימה בהקיץ: 'איזו גוייה משונה... החלק העליון של גבר והתחתון של אשה. והגוויה ערומה ומחייכת בפריצות כמחכה שיבא מישהו ויעשה בה מעשה' (עמ' 69). האם נראה בחלום זה הגורם האמיתי לאין-אונותו, שהוא עצמו חושק בתפקוד מיני של אישה? הוא חש שאשתו הנאה והחרוצה ניתנה לו כעונש: '...מציב סולם מול קיטע ואומר לו עלה אל יפעת הרקיע'. הוא רושם בערבית באותיות עבריות את תמצית דבריו של הרב, ותוהה אם הוא נרתע מאשתו מחשש שמא לא הייתה צנעה ואימה ויראת-שמים במגעם (עמ' 70).

יהודה העריץ את אמו (עמ' 106). ואינו מוכן לוותר על השתתפות בהלווייתה, אפילו תגרום השתתפותו לקבורתו לידה (עמ' 110). כאמור, דמות רוחנית זאת היא משנית, ואין ברומן המחשה של עומק למדנותה. נוסף לכך, יהודה הוא אימפוטנט וחולה ואינו יכול לספק את צרכיהם של אשתו וביתו.

כללו של דבר, בעוד שצדדים אפלים בחיי הדמויות תוארו בפרטי פרטים, ברווח, הוזכרו הצדדים הרוחניים והאינטלקטואליים על דרך הכיווץ, ההצהרה וההכללה, ולא מומשו במעשי הדמויות ובחיי הנפש שלהן.

גם בכל הקשור לזיקה לארץ-ישראל אין לדמויות ב'ויקטוריה' עומק רגשי-אידיאולוגי. דיירי החצר אירחו שליח מארץ-ישראל ונהגו בו בהערצה. עזורי שוחח עם השליח בעברית שידע מקריאה במקרא ובסידור, והעברית של השליח היתה זרה לו (עמ' 214). כשהסביר השליח שבא ללמד עברית, עוררו דבריו תמיהה ועלבון. 'ברוך השם התברכה בגדאד בשיבות וברבנים וכולם יודעים עברית בלי עין הרע', - מטיח בשליח אחד הצעירים, שידע את סידור התפילה בעל-פה (עמ' 214). אך אין ברומן ביטוי מהותי לרישום שהשאירו הישיבות והרבנים על הקהילה, למרות ההצהרה שהם קיימים. כאשר השליח הסביר שבא ללמד עברית חיה, שאפשר לדבר בה, לקרוא עיתון ולכתוב מכתב, הגיב דהוד: 'תחילה שנלמד לעשות את כל זה בשפת אמנו'. השליח הבהיר לדהוד, שלימוד

סתמיות, שאינן מעצבות לעומק את הדמות ואת חיי הנפש שלה. עידון, חיי רוח, עומק נפשי, התמודדות אינטלקטואלית, אינם חלק מדמותו של רפאל. המספר בחר חומרים אחרים והבליטם, ואילו ההכללות באשר לקריאה בספרים נשארו בלי עיצוב של הראיה ובלי פירוט אופן ההתממשות של הגילוי מאותו עולם הספרים בחייה של הדמות. גם בהיותו בן 92, כשהובא ל'בית בתי' לשיקום, 'אחזו בולמוס לספרי היסטוריה ולבצל מטוגן ולפרוסות לחם שחור טבולות בשמן חרוך' (עמ' 299). אך לא ברור מה למד מהבולמוס לספרים, כיצד נולד הבולמוס ולאן הוביל, והאם הותיר בו משקע יותר מאשר הבצל החרוך. הוא היה 'נעלם ושותק גם מאחורי הספרים' (עמ' 301), ומסתגר, אך אין אנו רואים את התהליך הנפשי שהוביל לכך. גם במעברה 'הוא נשאר רפאל החרוץ והשוקד על הספרים' (עמ' 244). אך אין אנו רואים חריש בנפשו כתוצאה מהחריצות והשקידה. בעינינו אלה, נותר פער, ואפילו ניגוד, בין המיוחס לדמות על דרך הסיכום וההצהרה, ובין העולם המפורט של הדמות. גם נעימה קראה ספרים (עמ' 296), אך שוב אין אנו יודעים מהן תוצאות הקריאה.

דמות בעלת מימד רוחני הוא יהודה, אחיהם הבכור של עזורי ואליהו. דמות זאת היא משנית, שטוחה. יהודה שומר מצוות ומגדל זקן. הוא חולני מכדי לשאת בעול הפרנסה (עמ' 7). הוא מזדעזע מניבול פה (עמ' 22). כאשר התריע הרב בבית-הכנסת על המידות הפסולות בקהילה, 'יהודה קיבל על כתפיו החולניות את כל כובד החטאים' (עמ' 24). בעיניו, 'הרב הוא איש קדוש'. יהודה מחה באוזני אשתו על ששמלת בתו כמעט מגלה את ברכיה, ועל כך שבנו גילח את פאותיו ובמקום ללמוד תורה הלך ללמוד שפה זרה (עמ' 25). יהודה הוא בעל פנים סגופות, 'למדן'.

ייתכן, שבאחת מרשימותיו הוא מסגיר את תמצית בעיותיו. אין הוא מוצא טעם ותכלית בקומו של האדם לעמלו. 'מה הטעם להתעורר בבוקר כניצול שחפרו והוציאו אותו מתחת למפולת?... ובשביל מה לו לאדם... לעזוב את ביתו ולצאת אל רחוב שכולו מסמרים עקומים, ולשדל לקוחות שגם הם מסמרים עקומים, ולשבת בבית מסחר מלא מסמרים שאף הם גרוטאות' - תוהה הוא. יהודה מהרהר על

השאוב מעולמם של בעלי-חיים, ומתאר בעל חיים בסרבנותו ומרדו, הינו המשך ופיתוח של ציור רפאל כחיה, הטורפת את ויקטוריה: 'כחיה שהריחה דם אדם לא חדל רפאל להרים את ידו עליה בפיתולי חייהם...' (עמ' 244).

אופורטוניסטים מופקרים המשיכו בארץ את אורח חייהם. פלורה הפכה את ביתה בנתניה למאורת קלפנים משגשגת, בזמן שעולים אחרים היו 'מדשדשים במדמנת העוני של המעברה' (עמ' 170, וראה גם עמ' 219).

אחרי סעודת ליל הסדר התרווחו בני ויקטוריה בכורסות הדירה המרווחת של הוריהם ברמת-גן, 'אור עז היה בכל פינות הבית, כל נורה הבהיקה בעוצמה גדולה מעוצמתן של כל מנורות הנפט יחדיו שדלקו בבית אביה של ויקטוריה' (עמ' 188). הנינים היו מויגה של יוצאי ארצות שונות. הבנים דיברו על כך, ש'כולם נקרעו במטחנה של הימים ההם', במעברה - 'ובכל זאת יצאו משם מנתחים, פרופסורים, ישנם אלופי צבא שגדלו במעברה. איך זה קרה שאיש מאתנו לא סיים אוניברסיטה?' תהה הבן הצעיר. הבנים היו כבר 'שרויים ברוב טובה ושפע', בניהם חסונים, ורבים מהם הצטיינו בלימודיהם. ויקטוריה תוהה: 'למה זה צריך להשבית את השמחה בגלל מדמנת שטפונות ושרפות קיץ בבדוני מעברה לפני ארבעים שנה. היא לא פגשה פרופסורים ואין היא מכירה אלופי צה"ל, אבל מאוהלי המעברה צמח גם דור המאכלס היום את משכנות העוני בשולי הערים. סוחרי סמים, זונות, גנבים, מרצחים, חובשי בתי-כלא קיבלו הם ואבותיהם את הכשרתם הראשונה במעברות. כל השנים היתה גאה שילדיה נקיים מרוב' (עמ' 189). הבחורים קבלו על כך שנשלחו לעבוד בנעוריהם, והפסידו את הנעורים, בעוד שאמם גאה ביושרם.

מכל מקום, ישראל היא מקום מבטחים. 'לאחר שישבו חמש שנים על עפר המעברה, ראו בקוביות השיכונים המכוערים משכנות פאר' - ורפאל שמע ברדיו מה עלה בגורלו של פאצ'ל אל-ג'מאלי, והוא, שנחבט קשות בישראל, לא קינא בידיד שעלה למעמד כה רם (עמ' 250). אבל 'ישראל לא קיבלה את פניו [של רפאל ל"ח] בפרחים. היא ראתה בו אדם מדור המדבר וגימדה את קומתו ותחבה מעדר בידיה הקשישות ושלחה אותו להכניע שדה קוצים ביקוד הקיץ... חרה לה שהוא מקבל את הדין

העברית יכשיר אותם לעלות לארץ, ודהוד נדהם, הזכיר לשליח איך נהנה השליח מ'סיר הברש', שהיה מאכלי דגים ותמרים: 'מה עשינו לך שאתה זומם להוליך אותנו לארץ של מחסור? את נונה נונו שלחנו אליכם... שם היה סיכוי לסחורה פגומה שכזאת למצוא לה חתך' (עמ' 215). המחבר בחר דווקא בדמות מפקפקת ורדודה, חסרת כל ממד רוחני, להתמודד עם שאלות של החייאת השפה העברית ועלייה לארץ, ובוודאי דמות כזאת אינה מייצגת את הלהט הציוני, שגילו יהודי עיראק עם הגיע שעת העלייה לארץ, ולא את התודעה והפעילות הציונית של אותה תקופה. לו היה יהודה, למשל, חלק מאותה שיחה, היה עשוי לתרום לה ממד שונה, אך הוא כבר מת.

גם 'הזנוזות' נעימה, שזרקה את בעלה לכלבים וברחה עם ארוס אחותה, עלתה לארץ-ישראל (עמ' 275). במהלך הרומן פזורות פה ושם הערות על תלאות הקליטה של יהודי עיראק. הפעם לא יהדות מפוארת שנחבטה, אלא יהדות חבוטה שנחבטה עוד. נראה לי, שהיגרים אלה תפורים אל הרומן בחוט רופף, אינם מתמזגים ברומן כחלק אורגני בו, אך הם המשך טבעי לעמדה המוסרית-חברתית של הסופר.

המסגר, בעלה של מרים, שהיה 'ירא שמים ושומר מצוות', גם כאשר 'הוכרעו גברים בני גילו ונפלו על ברכיהם בישראל, שדנה לכליון רוחני את דור המדבר, מיאן הוא להרכין את ראשו והוסיף לקיים את בטחונו בכוחו ואת כבודו, והמיר את להבות הפחם ואת הברזל המלובן בספרי הקודש, ושקד עליהם עד שיצא בכובע שחור ובחליפה שחורה ונעעליים שחורות של רב מוסמך. ובזמן שנשחקו אחרים לעפר ידע פרק של פריחה ורכש לו מעמד במדינה הצעירה' (עמ' 125). זוהי איפוא דמות דינמית, אך נראה לי שהמספר לא הכין את הדמות המשתנה הזאת לתפנית שחלה בה. מלבד סיכום וכיווץ, אין אנו רואים את התהליך לעומקו. תיאור האנשים במעברה ממחיש את תלאותיהם. 'יראתה של ויקטוריה מבעלה התפוגגה בטיט הטובעני של אוהלי המעברה בישראל. בסופת העקירה מעיראק ובתהליך הקליטה הנמרץ במולדת החדשה הגברים מוכי הלם, ונשים נאלצו להתרומם על רגליהם האחוריות' (עמ' 147-148). הצורך,

ההיא ולשמרן.

ה. 'ויקטוריה' - רומן ראליסטי בעל מרכיבים אוטוביוגרפיים וביוגרפיים

'ויקטוריה', כמו הרומנים הקודמים של מיכאל, הוא רומן ראליסטי. מחבר הרומן מבקש לעורר בקורא רושם, שהמאורעות בו יכלו להתרחש ואכן הם אירעו, והם מתיישבים עם המציאות כפי שהיא מכיר אותה. אמצעים שונים משמשים למטרה זו, ביניהם, אפשרות זיהויים של מאורעות היסטוריים, על הזמן, המקום והסביבה שלהם. דוגמאות לכך ניתן למצוא במוראות המלחמה, בגיוס הכללי, בגיוס היהודים לצבא התורכי (עמ' 76-81, 114), בנצחון האנגלים על התורכים וכניסתם לבגדאד (עמ' 128-129), במשפטו של פאצ'ל אל-ג'מאלי (עמ' 250), בראשית העלייה של יהודי עיראק לארץ, במעברות ועוד. יתר על כן, אין ברומן אירועים על-טבעיים. המעשים מנומקים בהסברים מתקבלים על הדעת. תיאורי הרקע, המאורעות והדמויות מפורטים מאוד ומוסיפים לעיצוב ה'ראליסטי'. הדמויות מתוארות על רקע החצר, הסמטה, הרובע היהודי והחיים באותה תקופה - על לבושן, הופעתן ותולדותיהן. אין שום שאיפה להשמיט מהתיאורים את המרכיבים הנמוכים בחיים, כולל מחלות, מוות, חיי מין, ניאוף, גילוי-ערויות וכו'. המספר נמצא במרחק מתאים מן העולם המתואר, כך שהוא יכול למסור תיאורים מפורטים והם משולבים בתמונה המלאה של מרקם החיים ברומן. חיי-הנפש של הדמויות משולבים ברקע ובהקשר החברתי. לא נמצא ב'ויקטוריה' שימוש במוסכמות ספרותיות ליצירת מבנים מוסכמים, או לעיצוב טיפוסים כלליים, אלא שאיפה לעיצוב הפרטים החד-פעמיים, הטבעיים והספונטניים. גם הקרבה בין סגנון הדמויות לרמתן התרבותית היא גורם עיצוב ראליסטי. בנקל אפשר להבחין בין סגנון המספר לסגנון הדמויות בסיפור, ואף בין סגנון דמות אחת לאחרת. ההווי המקומי מתואר על פרטי-פרטיו. נראה לי, שמיכאל חתר ליצירה ראליסטית, המייצגת ממשות. בראליזם דמוי מציאות נוצרת אשליה, שהעולם המתואר בה דומה לממשי ויכול להתרחש בה. בראליזם

כיאה לאיש הדור האבוד, וכל מחאתו אינה אלא צום ממושך... שלא כצפוי ממנו, לא טבע במדמנה, ובסופו של דבר עלה מן המצולות, אף כי בכנפיים קצוצות. הוא נשאר רפאל החרוף והשוקד על ספרים, אבל מיום שהעיפה אותו אל קיר האברזין הלוהט חדל להמריא' (עמ' 244). במהלך היצירה לא מבחין הקורא לא בכנפיים ולא בהמראות, אף לא בשעור קומה כזה שניתן להתגמד ממנו. המספר, כמוהו כסופר מבחינה זאת, מעריך את הדמות שעיצב בצורה שאינה עולה בקנה אחד עם הדמות המעוצבת. פער זה מתמיה ביצירה ומתמיה גם בדברים שהסופר מיכאל אמר על דמויותיו. אילו היה זה רומן אחר, הייתה מתפתחת בי תחושה, שמחברו יוצר קשר עם הקורא מעל ראשו של המספר (או... עורכו מעל ראש סופרו...). כדי לומר שבעניין זה אין המספר מהימן או 'אובייקטיבי', ושהוא, המספר, בא בטרוניות בלי לאשש את דבריו.

אכן, אין סיבה להתגעגע לעולם המתואר ברומן. אם נסכם את הדברים, נמצא שזהו עולם, שבו הולדתה של נקבה נחשבה לאסון, וגורלה היה מר. האישה - אובייקט למכותיו של הגבר, להזנחה וליצרי-מין. גילוי-ערויות, אונס וניאוף היו חלק ממנו. זהו עולם, שבו יש רעבים ללחם, הרפואה המודרנית בקושי מתחילה לקנות בו שליטה. זהו עולם שהגנבה הקטנה, ההזנחה והלכלוך אינם זרים לו. הלבוש עלוב ותרבות החומר נמוכה. כנגד זה, המרכיבים הרוחניים והאסתטיים שבחיים היו דחוקים. חיי הדת תפסו מקום שולי, היחס לארץ היה שטחי ומסויג, מעשי הצדקה היו דלים בו. אמנם במהלך הרומן מוזכרת כמה פעמים אהבתו של רפאל לספרים, אך מלבד הכללות, אין הראיה של מורכבות רוחנית-אינטלקטואלית שצומחת מהספרים. זהו הדין בארבעה דורות המתוארים ברומן. שינוי מה ברמת החיים ניכר עם כיבוש האנגלים, אך כמו ההיבטים ה'חיוביים' הערכיים, גם השינוי והשלכותיו מתוארים בצורה מכווצת ברומן.

מאחר שמדובר בעולם שהיה ואיננו עוד, אין ברומן מסרים באשר לצורך בשינויו. אך בעצבו את העולם הזה, אין המחבר נוהג לא בחמלה לא בנוסטלגיה ולא באידיאליזציה, ואינו חותר להצביע על פינות נאצלות שהיו במציאות

תימטי, מבני או לשוני? מדוע אינני מפריד בין היוצר ליצירתו במקרה זה?

שתי תשובות לכך, האחת - ייחודית ל'ויקטוריה'; והשנייה - תאורטית-כללית. הדגשתי את הקווים הביוגרפיים והאוטוביוגרפיים היא מענה לחיטוטי הביקורת, שביקשה לראות ברומן 'מסמך מהימן' על קהילת יוצאי עיראק (ראה להלן). הדגשה זו גם עולה בקנה אחד עם החומרים הביוגרפיים והאוטוביוגרפיים שמיכאל הביא לידיעת ציבור קוראיו. הוא טרח וסיפק לקורא מקורות חיצוניים למכביר, בהם סיפר על תולדות חייו, והצביע על הזהות בין דמויות, אירועים, רקע ומצבים דומיננטיים ב'ויקטוריה' לאלה הקיימים בחייו ובחיי משפחתו (ראה להלן). איני משתמש בדברי הסופר כדי להישען עליהם בפירושו של הרומן, אלא כדי להצביע על זהות המרכיבים הבסיסיים בתולדות חייו ובדמויות שעיצבו אותו עם אלה שב'ויקטוריה'. מיכאל הצביע על קיומו של חומר אוטוביוגרפי וביוגרפי ברומן, ואין כאן מצב הפוך, שבו הקורא בונה את תולדות חייו של מיכאל מתוך הרומן, בלי לאששו ובלי להוכיח את הטענה שהחומרים זהים. אין זו תופעה בלתי רגילה למצוא ברומן ריאליסטי קרבה לביוגרפי ולאוטוביוגרפי. ההצבעה על הזיקה שבין היצירה לתולדות חייו של מיכאל תורמת תרומה מסוימת להבנת הרומן, ותורמת לוויכוח הלא-ספרותי שעורר 'ויקטוריה' - האם לפנינו 'תיעוד מהימן' של חי הקהילה היהודית בעיראק, או סיפורו של מיכאל. כדברי מיכאל: "ויקטוריה" הוא כרטיס הביקור של אבו שיביל, אבו סיפין וראס אל-צ'ול' (ראה ביבליוגרפיה, 'יום עיון ב"מרכז"). ההסטה של חלק ניכר מן הביקורת אל השאלה, האם לפנינו 'תיעוד מהימן' של חי הקהילה בתקופה מסוימת או לא, מעידה על כך, שהעדתיות ממשיכה להעסיק את החברה הישראלית בהקשרים שונים. הסטה זו באה על חשבון ההתייחסות ל'ויקטוריה' כאל אובייקט אסתטי-לשוני, שקיים קיום עצמאי מחוץ ליוצרו, ומשמעותו מתגלה מתוכו. בעקבות הסטה זו וכתוצאה ממנה, החלטתי להצביע בפירוט מה על המרכיבים הביוגרפיים והאוטוביוגרפיים ברומן.

ובאשר לצד התאורטי הכללי, עשיתי זאת מתוך הסכמה גמורה עם דבריו של יוסף אבן: אני מאמין עקרונית, שהשוואת דמות

המייצג ממשות יש חתירה להציג דגם להבנת המציאות החוץ-ספרותית, והמציאות הספרותית נראית כמייצגת מציאות מוכרת (ראה ביבליוגרפיה - בריןקר, פרמינגר).

המספר ב'ויקטוריה' שואף לחקות את המציאות היום-יומית בצורה מדויקת, מפורטת ונאמנה לעובדות. העולם המחוקק עומד לעצמו במרכז הרומן. כמחבר ריאליסטי, בחר סמי מיכאל את חומריו מתוך המציאות המוכרת לו, ותיאר אירועים רצופים מסביבתו הקרובה. החצר, הסמטה, הבית והרחוב מתוארים בפירוט. אין ברומן יסודות סמליים, אלגוריים, סטיריים וכו'. סגנון הרומן אינו פיוטי, הדמויות מדברות בלשון ההולמת את רמתן התרבותית. יש חתירה לתיאור הדמויות בלי פניות אישיות של המספר, החותר ל'אובייקטיביות'. כל הדמויות כפופות לסביבה ולמצב ההיסטורי (מלחמת תורכיה בבריטניה, למשל). בולטת ההיצמדות לרגעים מכריעים בחיי הדמויות, רגעים המתוארים ברווח. הרומן מתרכז בשכבה החברתית הנחותה.

הרומן מדגיש את מאבק היחיד בחברה, ומציג את חולשותיו, יצריו ומצוקותיו של היחיד וחושף את מומיה של החברה. צדדים חולניים ומסואבים, כגון גילוי-ערוות, אונס, יחס אכזרי לבעלי-מום, יחס אלים כלפי נשים, תוארו בהרחבה. ביסודו של הרומן מונחת גם מחאה נגד סדרי החברה עקב מומיה הנזכרים. בכמה דברי ביקורת נרמזו ההיבט הנטוראליסטי (ראה ביבליוגרפיה, פרמינגר) של הרומן (ראה ביבליוגרפיה - זך, בן-דב, גרנות). ואכן, מתוארים בו הגורמים הרציונליים למתרחש, ולא גורמים אל-טבעיים.

לא נסתרה מעיני ההפרדה בין המספר - שהמסופר מתגלה מנקודת ראותו, המחבר המעצב את הקומפוזיציה ברומן, והסופר הביוגרפי. אף-על-פי-כן עמדתי על כך, שתשתית הרומן היא ביוגרפית ואוטוביוגרפית. כיצד זה, איני דן ב'ויקטוריה' כשלעצמו, כאובייקט לשוני-אסתטי, זמן כה רב אחרי הריאקציה של זרם הביקורת החדשה נגד זרמים ביקורתיים, שחיפשו מקבילות בין הסופר לדמויות שביצירותיו? מדוע איני מסתפק בטקסט עצמו לשם ניתוח רעיוני,

הגבולות בין בדיון לממשות, ושיהפכו את המעשים והדמויות לממצים ומדגימים את חיי העדה. הממד הביוגרפי מחזק את האופי הראליסטי של היצירה, אך אין זיקה חזקה דיה בינו ובין הכלל, ולכן אין כאן מדגם לחיי העדה. יצויין, שהצד הביוגרפי הוא הסיפור כולו כאן, מוצגות תקופות משמעותיות בחיי הדמויות, צמיחתן ושקיעתן, ואינו מובלעת סגורה, המנמקת את אופי הדמויות כפי שהוא מתגלה ברומן. אולם בעוד הרומן מתאר תולדות-חיים של דמויות, דמויות אלו, ככלל, אינן מתפתחות (ראה: אבן, הדמות בספרות, עמ' 89-92).

יש גם אבחנה בין עדות חיצונית לפנימית, כפי שמתאר אותה בירדסלי:

על כן, כאשר לאובייקט אסתטי ולכוונה, יש לנו עדות ישירה לגבי כל אחד מהם: אנו מגלים את טבעו של האובייקט על-ידי הסתכלות, הקשבה, קריאה וכו', ואנו מגלים את הכוונה על-ידי חקירה ביוגרפית, דרך מכתבים, יומנים, יומני עבודה - או, אם האומן בחיים, על-ידי זה שנשאל אותו. אך מה שנלמד על טבע האובייקט עצמו הינו עדות עקיפה למה שהאומן התכוון שהאובייקט יהיה, ומה שאנו לומדים על כוונת האומן הינו עדות עקיפה על מה שהאובייקט הפך להיות. על כן, כאשר אנו מעוניינים באובייקט עצמו, עלינו להבחין בין עדות פנימית לעדות שהינה חיצונית מטבעה. עדות פנימית הינה עדות מתוך בדיקה ישירה של האובייקט; עדות חיצונית הינה עדות מתוך הרקע הפסיכולוגי והחברתי של האובייקט, ממנו נוכל להסיק משהו על האובייקט עצמו (בירדסלי, עמ' 20).

קשה לטעון, שיש חלקים ב'ויקטוריה' שלא נבין את כוונתם מבלי שנדע את הביוגרפיה של מיכאל ומבלי שיהיה בידינו מידע מסוים עליו. בירדסלי מציין, שיש מבקרים הטוענים, שכדי 'להבין' יצירת ספרות, 'חיוני' לדעת שהסופר היה הומוסקסואל (ויטמן, סופוקלס), בעל הדחקות או פריגידי (אמרסון, תורו), אימפוטנט (הנרי ג'ימס?), לא שפוי (ניטשה), אלוהוליסט (פיצגראלד), אך בירדסלי תוהה, מה יכולה להיות משמעותה של המילה 'להבין' בהקשר

ופרשות חייו של הסופר עם אלה של הדמויות המגולמות ביצירותיו ועם פרשיות אחרות המסופרות בהן עשויה להביא אותנו לראייה חדה יותר של משמעויות ותופעות אלו, שבדרך אחרת עלולים היינו שלא לשים לב אליהן. ייתכן גם שהשוואה זו תדגיש, שתופעות מסוימות, שעשויים היינו לגלותן גם בלא תהליך מסובך זה, אכן ממלאות פונקציה חשובה. משמע העדות הביוגרפית תשמש רק כ**תמרוז** במבוכ היצירה, תמרוז המוליך אל פתרון שאפשר היה להגיע אליו גם בלי להזדקק לו. עם זאת, לעיתים רבה היא עזרתן של הדגשות אלה, המעוררות אותנו לחפש קישורים, שהם אמנם סמויים וצדדיים, אך נכבדים כשלעצמם (ראה ביבליוגרפיה, 'אבן, סופר, מספר ומחבר' עמ' 142).

המספר ב'ויקטוריה' נוטה להיות כל יודע. הוא משמש כעד וכשופט, המתערב בהערות שונות במהלך הסיפור, ובוחרן כליות ולב. מה השיג המחבר של 'ויקטוריה' כשבחר להשתמש בחומרים ביוגרפיים ואוטוביוגרפיים? (ראה: שקד, 'המספר כסופר'). אין ספק בכך, שהעובדות והפרטים שסמי מיכאל הביא לידיעת הציבור על חייו ועל חיי משפחתו, ושכלל ברומן, מחזקים את הרגשת הקורא, ש'ויקטוריה' מתאר חוויות אותנטיות, מעשים שהיו, המסופרים במהימנות ומקשרים את המציאות לבדיה, את המספר לסופר. אף כי המספר ב'ויקטוריה' אינו עומד במרכז היצירה, לא יקשה לקורא לראות את החוויות המקבילות בין אלבר ברומן לסופר מיכאל (ראה להלן). איני טוען, כמובן, שהמספר והסופר זהים, אך אני מצביע על כך, שלרומן יש אופי של וידוי אותנטי, הנובע מזיקה מעמיקה בין המסופר ובין הפרטים הביוגרפיים והאוטוביוגרפיים שסיפק מיכאל. יודגש, שלפנינו רומן ראליסטי: החומרים הביוגרפיים אינם מתעצבים בדרך שמקנה להם משמעויות סמליות, הרחבות מטאפוריות, אלגוריות, או אחרות, המובלעות במסופר, שבאמצעותן מתקשרים חיי היחיד ברומן לחיי העדה, וכך הופכים יצוגיים לה. עדותו של הסופר מיכאל משיגה אפקט של אותנטיות דוקומנטרית ותו לא, בהיעדר אמצעי עיצוב שיטשטשו את

זה (בירדסלי, עמ' 67-68).

ההאשמות הללו והתביעה שלתמונת החיים שנכחדה יהיה מעמד משפיע על החיים המתהווים בארץ. מאחר שהמגמה המיליטנטית מודברת ומעוצבת בצורה שהיא מביאה לעג על עצמה, אין כל חשש ממנה. על כן, איני שותף לחשש של אורן מכך שהסכנה במגמה מיליטנטית זו היא בכך, שהיא תדביק בנגיפי המחלה הזאת את הדור הבריא שמתחנך בארץ להרגיש כעם אחד שמתמוזג מכל שבטיו וגליותיו (עמ' 146).

1. האמנם סיפורה של עדה?

מיכאל לא תיאר ברומן טיפוסים, דהיינו, דמויות שמייצגות קהילה על מה שמייחד אותה, ולא הדגיש בדמויות רק תכונות המשותפות לקהילה. הוא גם לא הזניח את הסימנים האישיים של זהות הדמות. הדמויות מייצגות את עולמן הייחודי.

במאמרי על מכלול יצירתו של מיכאל (יהדות בבל, מס' 1), שנכתב לפני צאת 'ויקטוריה', כתבתי: נקל למצא קווים משותפים בין פרטי הביוגרפיה הסלקטיביים של מיכאל, החוזרים על עצמם בכמה משערי ספריו, ופרטים נוספים, לבין אלו של הדמויות הראשיות שבאות מן הרקע היהודי עיראקי. בין קווים אלה אזכיר את ארץ הלידה, הפעילות במחתרת, אפילו המינוי לחבר מערכת של ביטאון מחתרתי (חופן של ערפל, עמ' 45-46), הבריחה לפרס מפני השלטונות העיראקיים, העלייה לארץ כעבור זמן קצר. התמודדות ובריחה הם מוטיבים חוזרים ביצירות.

באותו הקשר גם הדגמתי אירועים ספציפיים שסמי מיכאל סיפר שהתנסה בהם, והם מופיעים אחר-כך ברומנים שלו. כוונתי כאן לצאת בעקבות מיכאל הסופר, ולהצביע על המרכיבים שדרכם הוא עצמו קישר בין הביוגרפיה שלו ל'ויקטוריה'. מטרתי היא להראות, שעיקר חומרי 'ויקטוריה' הם אוטוביוגרפים וביוגרפיים, לפי גרסת מיכאל עצמו, אך הוא אחז בקצוות שונים באותה עת: הוא הצביע על החומרים האלה, נע לעבר הטענה, שזהו רומן שמייצג את חיי העדה בתקופה הרלוונטית, ולנוכח התהיות והזעם שביטאו יוצאי עיראק עבר לטענה, שזהו רומן שמייצג מגזרים צרים מתוך העדה, את יהודי

יוסף אורן (ראה ביביוגרפיה) מגדיר את הרומן כרומן אתני. לדבריו, כאשר סופר כותב בארץ על עדתו, 'נושפת העדה בעורפו של בנה', הסופר, בוחנת בזכויות מגדלת את המהימנות ההיסטורית של יצירתו ותובעת מידיה את כבודיה של הקהילה שחלפה מן העולם ואת עלבונה של העדה בחברה הישראלית' (שם, עמ' 135). במקרה זה הסופר עצמו הוא שהקדים ויצא בהצהרות על כך שיצירתו הבדיונית מייצגת אמת היסטורית-סוציולוגית, ועדתו הגיבה על כך. את היצירה האתנית מגדיר אורן כיצירה 'המתבצעת במרכז התוסס של התרבות, אשר מספרת על השוליים של החיים האנושיים או של החיים הלאומיים בעבר הקרוב ואשר בולטות בה שתי מגמות: המגמה האנורפית, לשמר את תמונת חייה של הקהילה הנכחדת, והמגמה התרבותית, לקבוע לה מעמד משפיע בחיים המתהווים במרכז זה' (שם, עמ' 146-147). מהו 'המעמד המשפיע' שמבקש מיכאל לתת לחייה של קהילתו בעבר? לדברי אורן, הנכונות לחשוף ברומן 'תמונה מהימנה ובלתי מסוננת מחיי העדה בעיראק, משמשת כהצדקה לנימה המיליטנטית שבה מתוארים קורותיהם של בני המשפחה בארץ' (שם, עמ' 144). על כך אעיר, גם כאן ההנחה היא שהתמונה 'מהימנה'. תמונת החיים בעיראק אינה 'משמשת הצדקה' להאשמות נגד החברה הישראלית, כי אם להפך, על רקען נשמעות האשמות אלו ריקות ומגוחכות. נדמה, שיש כאן מחבר העומד מעל המספר ויוצר קשר שתיקה עם הקורא תוך הזדהות בנקודת-מבט השמה את הטענות של המספר ללעג. אין לזלזל בזרועם הארוכה של עורכים.

איזה 'מעמד משפיע' אפשר לתת לחיי העבר של הקהילה המתוארת? כיצד יראה קורא הגיוני תביעה כזאת מצד המספר? מה גם, שכל אותה 'נימה מיליטנטית' - מאשימה - כביכול ברומן, על הצורה בה נקלטו יהודי עיראק בארץ, אינה אלא מחאה רפה, בטלה בשישים, מס שפתיים שמתאפיין באין-אונות ותו לא. מעל ראש המספר 'המיליטנטי' מציץ בקורא המחבר (ושוב, את ידו הארוכה של העורך אין לשכוח) ושניהם תוהים ומגחכים לשמע

שכונות העוני:

אני אהבתי אותם, ולהם יש זכות קיום כמו לאותה יהדות מפוארת, נאורה, משכילה, מלאה רוחניות, שבאה לידי ביטוי ב'סופה בין הדקלים', בדמותו של מרדוך ב'חסות', בדמות המליונרים היהודים ב'אהבה בין הדקלים' ובוודאי אותם יהודים שהיו להם כסף ומזון במידה מספקת, כדי שיוכלו לחשוב על דברים נעלים כמו פוליטיקה, ציונות, קומוניזם... אמרתי: גם אלה שהיו חלק די חשוב מהאוכלוסיה היהודית בעיראק, מגיע להם הייצוג ההולם.

'ויקטוריה' הוא כרטיס הביקור של אבו-שיביל, אבו-סיפין וראס אל-צ'ול (שכונות העוני היהודיות בבגדאד). זהו חוב שאני חייב לפרוע לפני מותי. חששתי שאניח את ראשי והעולם הזה ששאבתי ממנו כה רבות, שאהבתי אותו - ילך לאיבוד. 'ויקטוריה' הוא יד לאותו עולם שהולך לאיבוד (נהרדעא, עמ' 25-26).

בראיון עם דליה קרפל (ראה ביבליוגרפיה) מגיב מיכאל על השאלה הנוגעת למהימנות ההיסטורית של הרומן:

אל לו לסופר אפילו לנסות להיות היסטוריון, כי באותו הרגע הוא מפסיק להיות סופר. כתבתי על אישה מסוימת, בחצר מסוימת וניסיתי להיצמד אליה, אל הפרט, לא לכתוב על עדה. באותה עת, היו בבגדאד חצרות ומשפחות שונות לחלוטין מהמשפחה שלי ובהן לא עסקתי ולו במילה. אני לא אוהב לקרוא סיפורים שכתובים על המשפחות הללו, איך אכלו ושתו, קמו, פיהקו וישנו. אין שינה קולקטיבית כשם שאין ספרות קולקטיבית.

כבר לפני צאת הרומן לאור פיזר מיכאל מידע על המרכיב הביוגרפי בספרו. אביו של מיכאל נפטר ב-1990, בגיל תשעים ושתיים. 'בערב ההלוויה ישבתי לכתוב עליו רומן... לאחר פרקים אחדים אבא יורד מהבמה, ואשה שמקבילה לאמא שלי עולה וכובשת את הספר מתחילתו ועד סופו. הסיפור כולו הוא של האשה, מילדותה בראשית המאה בעיראק, דרך אהבתה הגדולה, שנמשכה קרוב לשמונים שנה, עלייתה לישראל, חייה בשנות המעברה

הקשות, והתמודדותה עם קשיי המציאות בלי שנשאר בה שמץ של מרירות' - כך תיאר מיכאל את סיפורו, והצביע על הקשר שבין הוריו לדמויות בסיפור. מיכאל נזהר והזכיר, שאין כאן תיאור של קבוצה, עדה, הם מול אנחנו. יש כאן תיאור אדם, יחיד, בודד, בתוך הקבוצה, שלעתים היא נוגסת בו ולעתים מלטפת אותו (ידיעות אחרונות, 15.4.93). מיכאל הדגיש באותו הקשר את ההיבט הביוגרפי, האוטוביוגרפי והאינדיבידואלי ברומן. אך לא כך עשה בראיונות אחרים. בראיון עם בסר, לרגל הופעת 'ויקטוריה' (חותם, 12.3.93) התנודד מיכאל בין ראיית הרומן כאוטוביוגרפי ובין ראייתו כמייצג. בסר שאל: 'האם יהיה זה מדויק לומר, שלחלק מן הרומנים שלך יש מכנה משותף - הם מעין רומנים אוטוביוגרפיים?' השיב מיכאל: 'יכול להיות שכן... הדמות הזאת של המפכן, שמביא את המהפכה מהמערב למזרח, הקסימה אותי. יכול להיות שהיא חוזרת בכמה צורות, בכמה גלגולים, מספרי הקודמים... סופרים רבים... מתחפשים לאחת הדמויות ומשתחלים לרומנים שלהם'. אם הכוונה היא לרפאל ב'ויקטוריה' כמביא מהפכה מהמערב למזרח, קשה מאוד לראות בו מהפכן בעל בשורות. לא די לאדם להקדים את הסביבה בעניינים כאופנת לבוש, כדי להעטירו בכינוי של 'מביא מהפכה'. מסופר ב'ויקטוריה', ש'בעקבות הכיבוש הבריטי דהרה בגדאד אל עידן חדש שרפאל בישר את בואו שנים רבות לפני כן. לפיכך, ראו בו גברים איש בקי ומבין בהוויות העולם החדש שנגלה לעיניהם' (עמ' 146-147). יותר משמלמד הקטע על ייחודו של רפאל, הוא מלמד על מי שראה בו 'איש בקי ומבין בהוויות העולם'. ברומן אחר הייתי חושב, שהמחבר קורץ לקורא במשובה מעל ראשו של המספר. כאשר בסר אמר, שאפשר לראות דרך הרומן הזה משהו על יהדות עיראק ועל מה שקורה בתוכה, הגיב מיכאל: 'נכון. הפעם הראשונה שניסיתי לתאר את מקורות העוצמה והחולשה של היהדות הזאת. תחילת הרומן... הפריצה מתוך החשכה של שלטון האימפריה העות'מנית החוצה... בעיראק עשו זאת היהודים...' - שוב התייחסות לרומן כמייצג עדה. לדעתי, לא רואים ברומן את 'מקורות העוצמה והחולשה', אלא חולשות בלבד. ומיד חזר מיכאל לתיאור נסיון חייו כמקור השראה

לרומן:

המשפחה' שלו. מיכאל, מבלי לעמוד על ההבדלים בין הבדיון הספרותי לחייו האישיים, השיב על שאלת לונדון בדבר מאהבת אביו והאח שנולד לו: 'אני זוכר את התפתלותו של אבא על משכבו, כאשר אהובתו עזבה את בגדאד. אני זוכר את הגניחות שלו ואיך טיפלו בו בחיבה. בעיני הדור ההוא אהבה היתה מחלה'. לשאלה בדבר הכאת האב את האם, יציאת האב לביילוי ב'תיאטרו', השיב כמובן מאליו שרפאל וויקטוריה ברומן הם אביו ואמו וקיבל את הפלת המחיצה שבין סופר למספר ובין סופר לדמות ברומן (אלבר) ולא מחה. נוסף לכך, הבהיר את הרקע שלדעתו יקנה פרספקטיבה למעשים: 'להכות את האישה היה מעשה לגמרי רגיל בחברה ההיא, וגם לצאת לבלות בחברת גברים או בחברת זונות לא היה מעשה יוצא דופן. ה'תיאטרו' היה מועדון-לילה עם רקדניות וחשפניות, ששימשו גם זונות לבעלי יכולת... גברים שהלכו לשם לא באו במבוכה, ולכן לא ראיתי בזה חטא, שבגללו ראוי אבא שלי להטפת מוסר'. גם בשאלת לונדון בדבר נסיעת אביו של מיכאל לסנטוריום בלבנון, להתרפא ממחלת השחפת, השארת אמו עם שני ילדים ועם כרס בין שיניה, הסרת האחריות לפרנסת המשפחה, גם בשאלה זו הופל החיץ בין מיכאל הסופר ובין מחבר הרומן, ומיכאל קיבל זאת. שכן השיב: 'אולי זה מפני שבלבנון הציג את עצמו כרווק כדי לעורר אהדה ומשיכה אצל האחיות בסנטוריום, ובאמת התפתחו שם ביניהם יחסים כאלה. הוא חשב שהוא הולך לקראת מותו ושאינו חייב דבר לאיש... ובסנטוריום החזיקו אותו, רק מפני שהסכים למסור את עצמו לניתוח נסיוני', גם כפי שמסופר על רפאל ברומן. לונדון שאל על עסקי אביו של מיכאל, ומיכאל תיאר אותם באותם קיום שתיאר ברומן: 'הוא חילק מתנות בשפע... היה לו כישרון עצום לעסקים... שיקם את עסקיהם הצולעים של בני החמולה', כמוהו כרפאל ברומן. שאל לונדון: 'מה קרה ברבות השנים לגיבורים? לניסן, שאנס את אחותך הגדולה כלמנטין, לאח שנולד לאביך מהמאהבת ולכל השאר?' ומיכאל, השיב בפשטות: 'אני לא יודע, כי הדרכים נפרדו' - ולא מחה על הערוב בין בריון למציאות. כששאל לונדון על האשמת אחיו ואחיותיו של מיכאל את ויקטוריה, אמו של מיכאל - שלא דאגה להשכלתם (ויקטוריה, עמ' 188-190), לא הפריד מיכאל בין אחיו ואמו

הייתי מוקף כל כך הרבה עוול, ראיתי כל כך הרבה רעב ממשי... ומצד שני ראיתי אנשים שמקיאם משובע... גם לראות באותה חצר את האם שהניקה וגידלה אותך, או הסבתא, או הדודה, ואחר-כך לראות אותן מושפלות על-ידי גבר עליון, שליט, מטומטם - זה קומם אותי ועדיין מקומם אותי. זה לא בא לי מקריאה, אלא מהתבוננות בחיים סביבי... הרגישות הזאת לעוול ולאי-צדק באה מתוך התנסות אישית.

אביבה לורי, כמו אחרים, מצאה (ראה ביבליוגרפיה, עמ' 58) שמיכאל כתב 'סאגה של משפחה יהודית (משפחתו) בבגדאד'. בן-דב (ראה ביבליוגרפיה) מציינת כי לפנינו 'סיפור ענק של קיפוח האישה'. בושס (ראה ביבליוגרפיה) רואה במיכאל 'מספר מעולה... המחיה את בגדאד ואת יהודיה'.

כדי לעמוד על דומיננטיות המרכיבים האוטוביוגרפיים שברומן, אשתמש בראיונות שערכו ירון לונדון וגדעון לב-ארי אצל מיכאל, הראשון בעקבות 'ויקטוריה' (ראה ביבליוגרפיה), והשני משנת 1978 (ראה ביבליוגרפיה). אינני מתכוון להפוך את הרומן למקור להכרת חייו של הסופר, ולא לזהות עם המספר את הסופר מיכאל, הנמצא עמנו במציאות החיצונית, ושבדה את המספר. אך מתוך עדויותיו החיצוניות של הסופר נראה מה שאב מתולדותיו ביצירתו. הדמיון בין מרכיבים ביוגרפיים רבים בתולדות הסופר מיכאל למה שנמצא ביצירתו הוא תוצאה לא מקרית של רצונו לתת ביטוי לתולדותיו. אלה אינם, בהכרח, סיפורה של העדה.

ירון לונדון הכותב ש'...גיבורי הספר הם הוריו של סמי, שואל, אם לא חשש הסופר מפני חשיפתם של בני משפחתו, ומסביר את תמיהתו בכך שמיכאל מציר אותם ללא כחל ושרק. הוא מוסיף ושואל מדוע התעכבה העלאת סיפורי המשפחה שנים אחרי שעורכי 'עם-עובד' דיברו על לבו להעלותם על הכתב? מיכאל הסביר את העיכוב-הילדות המבושת של העיראקים בארץ, שחשו בה כמייצגי הגלות - אך לא הכחיש שמדובר ב'סיפורי

נעדרו ברומן (עמ' 179, 302-303 ועוד). יוער עוד, שהכינוי 'השחור' מלווה יצירות שונות, וב'חופן של ערפל' הוא, ה'שחור', מסתתר בבית ציוני דווקא.

בראיון שערכה מיכל אדם (ראה ביבליוגרפיה) נשאל מיכאל אם אינו מכחיש שרפאל הוא אביו וויקטוריה היא אמו, ואיך עמד בחשיפה הזאת בפני בני המשפחה והעדה. מיכאל השיב: '...אני לוקח חומרים ארציים. מי שמוצא עצמו בסיפורים שלי ולא מרוצה מזה, כדאי שיתרחק ממני. ואני לא חושף אף אחד, כי אני יוצר דמויות בסיפור, אבל הן כולן דמויות מכדור הארץ. בתחילה יש להן מגע, כנקודת מוצא, עם דמויות שנמצאות סביבי, אבל אחר כך נוצרות דמויות ספרותיות, שכבר לא זהות למקורות ההשראה שלהן. כל אלה, שמנסים לקשר בין הדמויות בסיפור ובין המציאות, מחטיאים את המטרה של הרומן, בלי קשר בכלל לשאלה מי היו הדמויות במקור'. ועוד הוסיף: 'ישבתי במרום מעמדי כבן וראיתי את הסבל של הבנות באותה חצר'.

ולשאלת המראיינת אם לא היו לו כעסים על הסבל של אמו השיב, תוך שהוא נסחף לערבוביה שבין הבדיון למציאות, בין האישי לבדיוני: 'היו, אבל גם ראיתי את רגעי החסד שלה. הוא הרעיף עליה אהבה, ולא רק חומרית... הוא לא מתואר כמפלצת. הוא גם לא היה... הוא פיזר את כספו על אחרים יותר מאשר על עצמו... ועוד דבר: בחברה המזרחית מקובל שהאישה אינה בת-שיח. לא רק רוחנית, אלא גם מינית... אישה שמבטאת את רגשותיה ואת תאוותה היא זונה, גם בעיני בעלה. רפאל ידע והאמין שלאשה ישנו כל זה. הוא הקדים את זמנו' (וראה ברומן, עמ' 155, יחס רפאל לויקטוריה כמאהבת).

עדויות חיזוניות אלו הבאתי בדרך שהבאתי כדי להסיר כל ספק ולהוכיח שלפנינו רומן ראליסטי בעל יסודות ביוגרפיים ואוטוביוגרפיים דומיננטיים. עתה, לאחר שהארתי טענה זו, נצא ונראה כיצד נהגה הביקורת ברומן.

ז. 'ו י ק ט ו ר י ה' והביקורת: אם אלה יהודי המזרח - על מה הצעקה?'

מיכאל, כאמור, החזיק את החבל בשני קצותיו - גם הצביע בציבור על המרכיבים הביוגרפיים והאוטוביוגרפיים הדומיננטיים ברומן, וגם (אולי

כך גם הארון הטראגי-קומי, חולה האהבה ב'חופן של ערפל', שאהובתו פרחת נמלטה לארץ, מקונן ללא הפסק באוזני ילדיו, אשתו ושכניו, על נסיעתה של אהובתו. אשתו ניחמה אותו ושכניו ראו בו הוזה, חולה ביש-מזל שנפגע מאסון שכל בן תמותה עלול להיפגע ממנו. (ראה עמ' 231). רפאל ב'ויקטוריה' הרבה ללכת ל'תיאטרון' לפני ואחרי נישואיו (למשל עמ' 12-14, 73-74, 147, 148, 177). הוא מתואר כמושך נשים (עמ' 8-9, 139, 276), נדיב, (עמ' 11, 83, 149, 163, 169, 173, 198, ועוד), מוכשר בעסקים ותומך במשפחתו (למשל עמ' 19, 141, 183, 259), מביא חידושים מארצות שביקר בהן (עמ' 240 ועוד), ומסופר עליו שחלה בשחפת, שמכר רהיטים, נסע ללבנון כשאשתו אם לבנות ובהריון, חי בסנטוריום ולא נתן אות חיים, ניצל ממחלתו הודות להסכמה להשתתף בניסוי רפואי מסוכן (עמ' 173-182, 186-187, 202-205, 207, 224-235, ועוד) ושב לביתו בבגדאד, הצליח בעסקיו, עקר עם משפחתו לבית בפרבר נאה (עמ' 168-170, 235-238, 260). גם ברומן בהיעדרו של רפאל, פירנסה ויקטוריה את משפחתה בכוחות עצמה (עמ' 186-187). עזורי, אביה, מתואר ברומן כ'נפיל' ענק (למשל עמ' 7, 107, 108, 109, 118, 161), ה'שליט רב הרושם של החצר, הנדיב ובעל הלב החם' (עמ' 18) - כפי שהסב, השולט בעסקי המשפחה, הוא ענק, בזכרונו של מיכאל. גם בחצר המתוארת ברומן, כמו בראיונות הנ"ל, לא הסתירו דבר מהילדים כולל יחסי מין (עמ' 10, 13, 28, 86, 148, 210, 218). שנות הארבעים מתוארות ברומן כשנים של גשוג לקהילה יהודית, ובכללה לדרי החצר (עמ' 235). גם ברומן, כמו בראיונות, לא התייחסו לישראל כאל יעד (עמ' 214-215). כאביו בישראל, כך גם רפאל ב'ויקטוריה', 'חדל להמריא, חי 'בכנפיים קצוצות', ישראל 'גימדה את קומתו', הוא נהג כמי ש'מקבל את הדין כיאה לאיש הדור האבוד' (עמ' 244). בארץ הוא היה בימים ההם עכבר (עמ' 296), כפי שנשחקו בשנות החמישים רבים מיהודי המזרח (עמ' 147-148, 170. וראה להלן, בראיון עם לורי).

בני ויקטוריה ברומן מתמרמרים על כך שנשלחו לעבוד במעברה ולא למדו, אך הצליחו מבחינה כלכלית (עמ' 188-190). גם אהבתה של ויקטוריה לרפאל ו'אילופו' לא

הספר מהווה הוכחה לכך שבני עדות המזרח היו נחותים תרבותית מיהודי אשכנז. והיא שאלה את מיכאל אם לא חשש שיהיה מי שיגיד - 'אם אלה יהודי המזרח, אז על מה הצעקה?'

כאמור, נטתה הביקורת לראות ברומן מסמך תיעודי. אורי ריקי כתב (מעריב, 5.2.93): 'מיכאל מגולל את קורות משפחתו הענפה... במרכז הרומן עומדת ויקטוריה, המעוצבת בדמות אמו של סמי מיכאל, חייה הקשים משמשים כאן מראה בזעיר אנפין לספורה העצוב של קהילת יהודי עיראק מאז ראשית המאה; שריד עלוב לקהילה מפוארת! ועוד: מיכאל החליט לקרוע את צעיף הנוסטלגיה הדביק מעל העבר, ולהציג את צדדיה הפחות רומנטיים של תרבות המזרח. במקום עמדת המגננה הטיפוסית... בחר מיכאל בתיאור נטול פניות שאינו מייפה ומטיח... לפנינו מסמך תיעודי חשוב על עולם שהיה ואיננו עוד' שקורע 'את צעיף הנוסטלגיה מעל העדה'. אהוד בן עזר (הארץ, 21.3.93). שראה ב'זיקטוריה' רומן מרתק מאוד, כתב: 'אילו סופר שאינו יליד בגדד היה כותב את "זיקטוריה", יתכן שהיו מאשימים אותו בהשחרת דמותם של יהודי עיראק, ובדעות קדומות כלפי ה"מזרחיים", מבחינה זו מגלמת כתיבתו של סמי מיכאל את "נקמת" הספרות. אלף מכוני מורשת המזרח וייפוי עברו לא יעמדו, בחשבון אומנותי תרבותי ולאומי, כנגד אמת ספרותית צרופה של סופר גדול אחד'. ועוד: 'בא סמי מיכאל ומראה כשם שהאשכנזים תחילתם בעיירות המלוכלכות, המחניקות, המלאות אמונות תפלות ואורח חיים עלוב וחסר עתיד במזרח אירופה - כך השכונה היהודית בבגדאד היתה שרויה בעולם יצרים ומנהגים א-מוסרי, מנוון וחסר עתיד, בעיקר בתקופת השלטון הטורקי, שקדמה ל"תור הזהב" הקצר הטראגי. כל "חולאי המזרח" שמצא ברנו בערביי הארץ בראשית המאה - סמי מיכאל מתארם בניבוריו היהודיים של בגדאד, באותה תקופה ממש'. גם נתן זך אינו מתעלם מן השאלה של יחס הרומן למציאות (חדשות, 11.3.93) וכותב: 'מי שיחפש כאן פוליטיקה, אידאולוגיה, פולקלור, דת ויראת שמים, או את הנושא האתני - עיראקים מול אשכנזים בימי המעברות - מוטב שיניח מידיו את הספר... אין שום ניסיון לציור

מתוך מבוכה) ראה ברומן מייצג עדה, ונוסף לכך תחת זעם העדה ותמיהתה - טען שהוא מייצג את התחתית הכלכלית של העדה. בראיון אצל לונדון אמר מיכאל שתיאר 'משפחה די ייצוגית'. לונדון שאל אם עסקני ציבור לא התנפלו עליו בעקבות הספר בטענה שהוא חילל את כבודה של יהדות בבל. מיכאל השיב: '...עד כה לא שמעתי שום ביקורת רצינית על כך שחיללתי את כבוד העדה'. לאמיתו של דבר, כבר כשהתפרסם 'חופן של ערפל' כתב משה זלכה (ראה ביבליוגרפיה) שהרומן הוא עלבון צורב, זהו רומן ציוני אנטי קומוניסטי, שבו מתאר המחבר את כל התופעות השליליות והנדירות ביותר בחיי בגדאד בסוף שנות הארבעים ועושה מהן הכללות גסות במגמה לצייר תמונה מגעילה ומפחידה'. תהה לונדון: 'בסך הכל, אתה מתאר משפחה איומה, משפחת בורים ובערים, שבה הנשים הוכו, והחלשים הושפלו, ושהיו בה ניאוף וגילוי עריות. כלל לא המשפחה המזרחית המסורתית, החמה והמסורה מהתעמולה של ש"ס'. מיכאל השיב: 'המזרחים הצליחו לרמות את האשכנזים עם כל הסיפורים הדביקים על המשפחה המזרחית המלוכדת והמאושרת שהתפוררה רק עם העלייה ארצה... החיים בבתים הגדולים, שלושה או ארבעה דורות ביחד היו תכופות מאוסים מאוד... בבגדאד שורר חוס איום, ואת הלילות היו מבלים על הגגות, והתשמיש היה נעשה כמעט בפרהסיא...'. כפי שתאר ברומן, אך הפעם בהכללה. אלא שהפעם, בניגוד להתבטאויות אחרות, לא דיבר מיכאל הסופר על דמויות אהובות, ואין פער בין הדרך שבה העריך המראיין, כקורא הרומן, את הדמויות, ובין הערכת הסופר את הדמויות.

מן הראוי להזכיר, שהשאלה האם לפנינו עיצוב בדיוני שאינו מתיישב עם המציאות או עיצוב של מצבים ומאורעות שמתיישבים עם המציאות, עניינה כמעט כל מבקר שכתב על הרומן. המידה הבלתי רגילה של התעניינות בשאלה זו, תחת התמקדות בשאלות של העיצוב וההישג הספרותיים, מצדיקה התמקדות כלשהי בשאלה ובתכליתה. כך, כותבת מיכל אדם (כל בו, 6.8.93): 'נגד סמי מיכאל נטען שספרו גזעני, משפיל ומציג את יהודי עיראק באור מגוחך... והיו גם שטענו כי

טען שאף אנטישמי בעולם החופשי לא היה מעז לתאר בספרו יהודי בדרך שתיאר סמי מיכאל את היהודי האשכנזי כשטן שנוא (ידיעות אחרונות, 15.2.85). עם זאת 'זיקטוריה' פרסם גרנות רשימה נוספת. מן הראיונות ומן הרומן עצמו מסיק גרנות ש'מיכאל ביקש להעמיד בפני הקורא "פיסת מציאות" תיעוד ספרותי לקורותיה של משפחה בגולה הבגדדית ובמדינת ישראל'. הוא מצא שהרומן 'מרתק בכנותו, בתיאוריו הנטוראליסטיים ממש של העוני, הבערות, האמונות התפלות, האכזריות של איש כלפי רעהו'. מיכאל חזר ברומן לטענה, שלגבי יהודי המזרח 'מישהו שטני גדר את התיב להצלחה כלכלית ותרבותית במולדת'. לשווא חיפש הוא, גרנות, את העולם הרוחני של יהודי עיראק, אותו כילתה מדינת ישראל, לדברי המספר, ב'שוויים ושוויים יותר' וב'זיקטוריה'. תחת זה, הוא מצא בערות (עמ' 201, מראי המקומות - לפי גרנות), רק חלק מהגברים יכולים לקרוא בסידור ותו לא (עמ' 214), אמונות תפלות, עולם ללא רוך וחיבה בין אבות לבנים, בין בעלים לנשים, הורים וילדים מגדפים זה את זה, בעל הכוח הכלכלי או הפיסי הוא אדון החמולה, בין הדורות יש שנאה וזלזול, את הבנות ובעלי המום משתדלים לרצוח עם לידתם (עמ' 214, 259), ערך האשה אפסי, ובעוד הנשים שומרות על צאצאיהן שאין להם סוף, הולכים הגברים לבתי זונות, הסמטה מדיפה ריחות שתן, זיעה וצואה (עמ' 298). שש-שבע משפחות אמורות להשתמש בבית כסא אחד ובמטבח אחד בלי לנקותם. הסמטה, לדברי גרנות 'מתוארת ברומן כבבואה של העדה כולה'. צר לי, אבל באמת אין בלבי כל נוסטלגיה לעולם 'הרוחני' הזה, המתמצה בעיקר בזלילה (עזורי בולע 20 ביצים לארוחת בוקר!) ובמשגל (הכול שוכבים על הגג לעיני כול והכל צופים במעשה האונס, הניאופים וגילוי העריות). רק צער עמוק אני חש על כך שאחי ואחיותי, עצמי ובשרי, היו קבורים במדמנה הנוראה הזאת במשך מאות שנים. אין צידוק - ממשך גרנות - לתביעה שישראל תקבל את פני רפאל בפרחים (עמ' 244-250) - הן בגלל שתושביה היו מרוששים כלכלית ונפשית, והן משום שרפאל זה, פאר הסמטה, הוא תמצית כיעורה, בעל מוסר של מפלצת: לדעת רפאל, האשה צריכה לסגוד לביצים של הגבר (עמ' 243), הוא נטש את משפחתו, היכה את אשתו 'כמו כל הגברים הבהמיים המתוארים

פרספקטיבי של עיראק או של בגדאד, או אפילו של חיי הקהילה היהודית שבה, גם את התיעוד, הפולקלור וההיסטוריה הניח סמי מיכאל לאחריים. עניינו בבני אדם שאותם הוא מכיר לפני ולפנים. אולי הוא מפריז מעט בדגש על יצרים ותאוות עזות כמוות, אבל יתכן שזה נובע מן המחויבות שלו לאמת - ורק לאמת'. נראה לי, שזך אומר כאן, שלפנינו רומן על אינדיבדואלים ולא רומן שנועד לתאר את יהודי עיראק, גם אלכס זהבי (מאזניים, 6,10, עמ' 15-10) עמד על המשמעות החברתית-תרבותית של העולם המתגלה לקורא בהפתעה. בהפתעה - 'בעיקר בהשוואה לדימוי האידיאלי של חיי היהודים בעיראק, שרווח בתיעוד היהודי והערבי, כשהוא מתעלם ממצויאותו של הגיטו והעוני המנוון' (עמ' 10). איזה פרליס כתבה, שה'חצר' והסמטה הם 'מיקרוקוסמוס המייצג את הקהילה כולה' (הדואר, 28.4.93, עמ' 27). מלצר כתב, 'זיקטוריה' של מיכאל 'ומפריח היונים' של עמיר 'אינם נופלים בפח ההנצה'. הם גם מותירים את הויכוחים ההיסטוריים והפוליטיים לעוסקים בכך, 'אנו מקבלים הזדמנות לפגוש את עיראק, את בגדאד בירתה, את יהודיה... הקורא הישראלי יכול ליהנות מסיפור טוב, מתיאורים אמינים ומקריאה מעתיקת נשימה בלי חשבונאות קהילתית, עסקנית או סקטוריאליט...' (העולם הזה, 28.4.93, עמ' 33-34). גיל הראבן (ראה ביבליוגרפיה) סיימה את מאמרה כך: 'סמיכות הופעתם של "זיקטוריה" ו"מפריח היונים" של אלי עמיר תוליד ודאי לא מעט מאמרים שיתייחסו אל שני הרומנים כאל מסמכים סוציולוגיים... לציבור שהורגל בדימויים של "מזרחיות" נוטפת שמן זית ותמצית ורדים, כדאי להתעמק באספקטים החברתיים של הספרים. חסידי ה"יחסיות התרבותית" וה"רב תרבותיות", האבלים אבל רב על מה שעוללה ישראל לתרבותם של העולים, יצטרכו להתעמת עם העדות על אחת ההשלכות התרבותיות של ההגירה - "שחרור הנשים", "עדות", "מסמך תיעודי", "אמת", "משמעות חברתית-תרבותית של העולם המתגלה" - וכל זאת ברומן!'.
כבר ב-1985, כעשר שנים אחרי צאת 'שוויים ושוויים יותר', פרסם משה גרנות רשימה ובה

בספר: 'גרנות מעיד על יהודי המזרח, כמי שזוכה לראות במו עיניו את צאצאי אותה סמטה... כל דבריו של סמי מיכאל הם אמת', אך בניגוד למיכאל - הוא עצמו אסיר תודה על מה שהמדינה הענייה נתנה לו. לדבריו, מיכאל יתיאר אמת ללא כחל וסרק, אך 'עדיין הוא מחפש אשם על מה שנראה לו כמצבם העגום של בני עדתו' ("איך זה שאיש מאיתנו לא סיים אוניברסיטה?" - עמ' 189). אני מניח ששוב אני הוא ה"אשם". ולי זה באמת כבר נמאס. ד"ר משה גרנות, מפקח בכיר על עשרות בתי ספר תיכוניים שחיבר שני ספרים, אמר בראיון שערך אבי רצון (חדשות, 9.7.93) בעקבות רשימתו של גרנות, 'התנ"ך הוא גם שקר', 'העניין הזה של

עם בחירה הוא דבר אינפנטילי, 'אין לנו שום זכות על הארץ הזאת', 'ספר דניאל הוא כולו שקר', 'כותבי התנ"ך היו 'נזכלים לשם שמים', 'זיפינים' לשם שמים, דוד המלך 'היה יותר גרוע מאיש מאפיה' ולענייננו, 'אדם שטוען שמישהו מקפח אותו בגלל עדתו מעורר בי את כל חוסר הסבלנות שיכול להיות. והדוגמא היא של סמי מיכאל'. לדבריו, אין ולא היה קיפוח על רקע עדתי במדינת ישראל. 'נשים בתימן לא ידעו לקרוא' וכשהמראיין מציין שלא זכורה לו פעם אחת שסבתו התימנייה שנפטרה ב-1991 בגיל תשעים וחמש, 'לא הייתה עסוקה בקריאה של ספרי קודש'. מגיב גרנות: 'שמע לי, היא למדה את זה כאן'. 'תקרא את סמי מיכאל ותראה שבכל הספר הזה שלו יש רק אדם אחד שקורא ספרים'. אם לא נהגו בשוויון בהקצאת משאבים לשכונות 'חלשות' ו'חזקות', לא עשו את זה בגלל מוצא עדתי. 'זו עלילה, זה שקר וכזב... אם התיאור הזה של סמי מיכאל נכון, ואני מניח שכן, האנשים האלה באים לארץ ולא מוכנים לגמרי להתמודד עם מדינה מתקדמת...'

יצויין, שעיקרו של 'זיקטוריה' אינו מתאר כלל וכלל מחאה עדתית, שבה מתמקד גרנות. מבחינה זאת, נכונים דברי שקד 'זיקטוריה' יצא בתקופה בה 'אינטגרציה והתאקלמות הרחיקו אותם [את הסופרים ה"ספרדים"-ל"ח] מהנושאים החברתיים הבעורים שהעסיקו מהגרים מנושלים' (ראה שקד, עמ' 4). בעוד שגרנות שואף להתנער כליל מהנושא העדתי, אומר אפלפלד בראיון שערך עם מיכאל (ראה לורי - מוסף חדשות, 2.7.93):

הם [יהודי המזרח - ל"ח] היו דור שלם, אם לא למעלה מזה, אילמים לחלוטין וגם מדוכאים מבחינה תרבותית, הם נתבעו כאן להשתנות. אנחנו שני נציגים של מחנות מדוכאים. מצד אחד, אנשים שעברו את השואה ולא יכלו להתבטא במשך שנים רבות ועד היום נראה שיש להם חומה שמונעת מהם את הדיבור; וסמי, שבא מן האילמים ההם מעדות המזרח, שבאו לכאן ולא הייתה להם יכולת לבטא את מה שהם השאירו שם. לאט לאט אנחנו יודעים איזה עושר רוחני היה שם ואיזו אינטליגנציה. אני למשל, ראיתי אותם כולם כמסה גדולה של אנשים. כולנו ראינו את עדות המזרח כאנשי המעברה ותו לא.

מיכאל אומר באותו ראיון, בהקשר של 'זיקטוריה':

את אבא ואת אמא הייתי צריך להרים על הרגליים וכשילתי בזה. לא הצלחתי להכניס את אבי לדואר או לאיזה משרד ממשלתי בלי פחד. הוא הרגיש שם אפס. זו הייתה צניחה טוטאלית. כאב לי לראות איך הוא מצטמק מול הפקיד הכי קטן. ככה התייחסו אליהם בשנים הראשונות. בסוף הוא הסתגר עם הספרים.

ביטויים דומים נתן מיכאל ב'זיקטוריה' לשינויים שעברו על רפאל בישראל (עמ' 147-148, 149, 244, 269, 170).

מתוך ה'טירה' שלו ברמת-השרון מתאר ארז ביטון בשירתו 'איך וכמה טוב לו היה במרוקו וכמה רע לו עם האשכנזים', וצריך להפסיק להיות סוחר הקיפוח, מקופח מקצועי. לדברי גרנות, מיכאל כתב רומן נטוראליסטי, אך שילב בו איזה מס לבעלי דעות עדתיות קיצוניות. 'סמי מיכאל חשב שאם הוא יכתוב רק רומן נאטורליסטי, תתנפל עליו כל קהילת יהודי בגדאד בארץ ותגיד לו, איך עשית אותנו

ח. סמי (מיכאל) מגיב - סמי (סמוחה) דוחה את המסר

16) העולם המתואר ב'ויקטוריה' קסם למיכאל, עורר בו חיבה ואהבה והוא רצה להציב לו יד. 17) אין זה הוגן לדרוש ממנו לכתוב מתוך חשש מעטו של גזען שונא מזרחיים. 18) על סופר להציג את האמת האישית שלו. 19) ענקי רוח באירופה תיארו מציאויות הרבה יותר קשות מאלו שב'ויקטוריה'. חוסנה של חברה מתבטא גם בכך שהיא יכולה להציג לראווה גם את הרגעים הקשים בהיסטוריה שלה. לכן הוא קרא בהרבה הנאה ואהבה והערכה את מנדלי מוכר ספרים, את שלום עליכם, את גבריאל גרסייה מארקס של 'מאה שנים של בדידות', שלא לדבר על 'הציפור הצבועה' של יזי קושינסקי על פולין, או את 'המחברת הגדולה' של אגטה כריסטוף על יהודי הונגריה. נגי'ה ב'ויקטוריה' היא מלאך מעודן לעומת הסבתא ב'מחברת גדולה', שהיא אירופית טהורה, במרכז התרבות האירופית. 20) אם יוצרים מיהודי המזרח יקבלו עליהם תכתיבים מבחוץ, הם ירדשו בבינוניות. 21) מיכאל תיאר את השכבות העניות, את שכונות העוני של יהודי בגדאד, ולא את חיי הקהילה.

בספטמבר 1993 הרציתי ביום עיון ב'מרכז מורשת יהדות בבל' על דרכו הספרותית של סמי מיכאל. רבים מהנוכחים דנו את הסופר ברותחים על מה שראו ב'ויקטוריה' כעיצוב מעוות של חיי היהודים בעיראק. הנוכחים טענו שהם לא ראו בחיי הקהילה היהודית בעיראק את מה שהוא מתאר, ושמיכאל נכרך מהעובדה שזהו רומן אוטוביוגרפי וביוגרפי והוא הלביש אותו על עדה שלמה. הרומן מטעה מפני שאין בו ולו משפט אחד שיסביר שהוא התכוון לתאר את האלמנט הנמוך שבחיי הקהילה, כפי שהוא טען. בחרתי להביא את דבריהם של ארבעה מן המשתתפים ביום העיון הזה. מרדכי בן-פורת, יו"ר מרכז מורשת יהדות בבל, תיאר בקיצור רב את מקומות מגוריו בעיראק, כדי להצביע על היכרותו את חיי הקהילה שם, ואחר-כך אמר: כיו"ר המרכז' אני מקבל הרבה תגובות על הספר... כל מי שכתב לי - יש לו תרעומת... רוב לאיריה השתארת בספר לא ידועה לי... אני גם לא מכיר תופעות כאלו שמספר סמי עליהן... כנראה, זה שייך לפלח מאוד מאוד מצומצם אצל יוצאי בבל... סמי, תמשיך לכתוב, אל תירתע... סמי, המזרח-אירופאים

מיכאל לא נשאר אדיש לטענות על מידת 'אמיתות' התכנים של עולם דמויותיו ב'ויקטוריה'. אסכם את תשובותיו, כפי שהן עולות בשני ראיונות (מיכל אדם, כל בו; עירית המאירי, ידיעות אחרונות, 15.1.93), ומרשימה ששלח אלי לצרכי מאמר זה, ושצירפתי אותה במלואה לכאן: 1) הנגיעה בחולי ברומן נעשתה מתוך הכרה שיש מגרעות בכל אדם. 2) בספרים אחרים שלו נגע סמי מיכאל בצד הרוחני האינטלקטואלי המודרני של יהדות עיראק. 3) עקב הישגיה של העדה העיראקית היא מסוגלת להתמודד עתה עם פרקים קשים בעברה. 4) חוסנה של חברה מתבטא גם ביכולתה להציג את הרגעים הקשים בהיסטוריה שלה. 5) בכל התרבויות, כולל זו של יהודים יוצאי אירופה, היו פרקים קשים. 6) כאשר לצד של החשיפה האוטוביוגרפית, הדמויות הספרותיות אינן זהות לאלו שבמציאות. 7) בהזדמנויות אחרות הדגיש מיכאל שאין כאן תיאור של קבוצה, עדה, הם מול אנחנו. יש כאן תיאור אדם יחיד, בודד, בתוך קבוצה. 8) התמונה הקולקטיבית הוורודה שהציגו יהודי עיראק בישראל על עברם בעיראק לא שיקפה את העניינים שביהודי עיראק, אלא הייתה תגובה לביזויים הקולקטיבי. 9) מעמד העניינים הקים מקרבו גם גיבורים, אמיצים, סקרנים, דמויות מרתקות. בעוד שהעשירים דומים זה לזה עד כדי שיעמום, העוני יוצר איים שונים ומרתקים. 10) הצדדים האפלים בחיי יהודי עיראק מתייחסים לראשית המאה, כאשר הם נאנקו תחת שלטונה של האימפריה העות'מאנית האפלה. 11) אין למחוק פרקים מן ההיסטוריה. 12) כל זה אינו חשוב עבור ספרות טובה. 13) רק גזען נכלם מהחיים ומהאהבה שהדמויות מקרינות ב'ויקטוריה'. 14) ההכחשה שבין יהודי עיראק קיימים גם מרכיבים 'שילילים', 'מטרתה לא לשחק לידי גזענים, יש בה מן הגזענות'. 15) הטענה שסופר שמספק צידוק ליחס המשפיל ליהודי המזרח מתקבל עקב כך לקריית ספר - אינה נכונה, שכן מיכאל לא התקבל במשך כל תקופת יצירתו על ידי 'בעלי המונופול על הספרות העברית הקנונית'.

מלקקים את השפתיים מהספר. כנראה, מאוד מעניין אותם, מאוד מעניין אותם.

פרופ' שמואל מורה, יו"ר המועצה האקדמית של ה'מרכז', אמר:

... סמי מיכאל, בתארו את חייה של משפחה משכבה נמוכה של יהודי עיראק, חשף את הצד שהכיר... בצורה שעוררה אצל רבים מאתנו תמיהה, ורבים שאלו אותי האם זו באמת תמונה נאמנה של חייהם של יהודים בעיראק. אחרים אמרו לי, שהפעם הוא הגדיש את הסאה...

מן הקהל השמיע אהרון מוצפי את ההשגות הבאות:

זיקטוריה 'מנצחת', כלשון כותרת רשימתו של ירון לונדון, ואני אומר: 'סמי נכשל'... זכות כל יוצר לכתוב, לדמיון... על אחת כמה וכמה כשמדובר בנושא אישי, קרוב, מעורר רגשות... אבל מרגע... שסמי מיכאל פושט את אדרת הסופר - המתאימה לו בהחלט - ולובש את גלימת ההיסטוריון והסוציולוג... מתחילה הפורענות... מי שמך, סמי, לדבר בשם כל החברה היא או והיום? יכול אתה לדבר, לכל היותר, על עצמך, הסובב אותך, פלח בו גדלת וחונכת. בחברה היא [של יוצאי עיראק - ל"ח], בגלל דרך קליטתה בשנות החמישים, חלה רגרסיה איומה. היא נעצרה, נבלמה, ושבה אחור שנות דור, אם לא למעלה מזה. ובזכות המבנה האיכותי... והשוש הבריא והאיתן, עמדה במבחן הזמן, התאוששה ושבה לעצמה... ב'מפריח היונים'... לא מצאתי את התיעוב שהזכרת בראיון [עם לונדון - ל"ח]. עקב הראיון האומלל יצא לי לשוחח עם רבים מחברי ומידידי... אולי זכרונני בגד בי, אולי אני לא שייך למזרחיים שכדברייך רימו את האשכנזים... והסתבר לי שהכללת, הגזמת וחטאת, ואת היוצא מן הכלל הפכת לכלל. בבגדאד נהגו ההורים שלנו לקדש בליל שבת... מסביב לשולחן עמדנו יחד... ושרנו בגאווה: 'אשת חיל מי ימצא' - שיר הלל לאישה, לאם ולרעיה. ובליל הסדר כשפצחנו ב'אם הבנים שמחה הללויה', ראינו בתפארתה ובגודלתה של האישה במשפחה.

ומה על היוצרים הרבים, בתי-כנסת, בתי-מדרש, מוסדות ציבור וקהילה ומערכת חינוך מפוארת... גילו עריות [לפי מיכאל - ל"ח] כמעט בפרהסייה, וגברים בילו בחברת זונות כנורמה, והקשר הרופף לארץ-ישראל והווי דתי שטחי, ועוד. זה חורה לי עמוק בלבי וכואב עד עומק נשמתו. אני וידידי יוצאי עיראק חסינים מאותה נכות שהדבקת לנו באותו ראיון, ושייחסת לציבור שלם...

דע לך, כי כל הכללה מסוכנת... רצית לכרך, ולצערי, נמצאת מקלל, וחבל.

אחת המאזינות, תקוה אגסי (אמל צאלח מועלם), הגיבה בדברים שנדפסו אחר-כך (ראה ביבליוגרפיה), ואביא כאן את עיקרם:

ספרו של סמי מיכאל 'זיקטוריה' ודברים שאמר בראיונות... עוררו בי כעס רב. במיוחד בגלל טענתו של הסופר שהכתוב בספרו הוא תאור של מציאות משפחתית מייצגת ומציאות שכונתית...

ברצוני להפריך הרבה ממה שכתב סמי מיכאל, ולשם כך אביא דברים מנסיוני האישי, מזכרונותיי וגם מעדויות של אנשים שהיו קרובים אליי.

א. הסילוף המכוער של מה שקרה לזיקטוריה כאשר עברה על הגשר. נשים יהודיות רבות עברו על גשר זה... ומעולם לא סופר ולו על נגיעה אחת בהן...

ב. כמורה בבית-ספר ביקרתי בבתי רבים של בנות עניות ברובע העני של בגדאד. דלות היתה, אך המצב הזוועתי שהזכיר מיכאל היה קיים רק בדמיונו... לא היו מלים 'מלוכלכות' ולא היתה פגיעה בכבוד המבוגרים.

ג. באשר לתיאורים המשפילים של הנשים... אוכל להראות תמונות מחזור של סבתי, שהיתה בת-דורה של זיקטוריה. התמונה צולמה בבית-ספר של אליאנס בשנת 1898. אמי כותבת וקוראת בארבע שפות, ואני, בת דורן של בנותיה של זיקטוריה, שומרת עד היום את תעודת הסטודנט שלי מן הפקולטה למשפטים, ואני לא הייתי, כמוכן, הסטודנטית היחידה.

ד. לפי דבריו של מיכאל... במשפחתו

הצטיינו והוכחנו את עצמנו בכל שטח... מתי והיכן חיו משפחות יהודיות עיראקיות חיים של גילוי-ערייות, של רדיפת-אונס, ניאוף, זנות והתעללות? אני מקווה שאין זו משפחת הסופר שכתב את הרומן...

סמי מיכאל, כואב ונתקף, שיגר אלי את הדברים הבאים:

אני מנצל הזדמנות זו כדי להודות לך על התרומה הנפלאה שלך לערב שהוקדש ליצירות שלי ב'מרכז מורשת יהדות בבל'. הרצאתך המאלפת היא נסיון ראשון לנתח באורח רציני ולעומק את ספריי בעשרים השנים האחרונות. נהניתי והתפעלתי מיכולתך לנגוע בנקודות הרגישות של עבודתי... אני מצרף בזה את דברי הסיכום שלי ואת הערותי על הדברים שנאמרו באותו ערב על 'ויקטוריה'.

המהומה התקשורתית שליוותה את הרומן 'ויקטוריה' לא נפלה מזו שקמה סביב הרומן 'שוים ושוים יותר'. בראש המתנפלים עליי לפני כעשרים שנה היו אלה שהתיימרו לייצג את האשכנזים. הם לא חסכו מאמץ לפגוע ולחרף מעל דפי העיתונים שעמדו לרשותם. כנגד 'ויקטוריה' מתייצבת עתה קבוצה די מגובשת המתיימרת שהיא, ורק היא, מייצגת את עדות המזרח בכלל ואת יהודי בגדאד בפרט. לרשות הקבוצה השנייה לא עומדת רשת תקשורת צייתנית, וחשוב מזה, לפחות עבורי, אין היא מרושעת כמו הקבוצה הראשונה. לרוב, היא מביעה את דעתה בעיקר מתוך מבוכה וכאב ומסירות לשורשיה. הייתי מודע לדילמה שאיקלע אליה לפני שכתבתי את השורה הראשונה ברומן. ידעתי שאנשים מסוימים מקרב יהודי בגדאד יראו בי 'הכפשה' של העדה וידעתי כי גזענים למיניהם ימצאו ב'ויקטוריה' אישור לדעותיהם הקדומות נגד עדות המזרח. לבטח לא הייתי מפרסם את 'ויקטוריה' אלמלא כתבתי לפני כן את 'שוים ושוים יותר', 'סופה בין הדקלים', 'חסות', 'פחונים וחלומות', 'חופן של ערפל', ו'אהבה בין הדקלים' - רומנים ששפכתי בהם אור מחמיא על הסגולות המופלאות

ה'מייצגת' ידעו למלמל רק כמה מלים בעברית. פיוטיו של סבי ופיוטי מחברים אחרים בני דורו, מושרים עד היום בפי חזנים יוצאי בבל.

ה. מתוך עשרות הגברים שעמם היה למשפחה קשר, אינני זוכרת שדובר אי פעם על גבר כלשהו, שנתפס מתרועע עם זונה... כיצד יש להתייחס לאישה כויקטוריה, שלא דחתה גבר כזה [כרפאל ל"ח]?

ו. בענין גילוי העריות... דבר כזה לא היה ולא נברא, ואם היה קיים אזי היה זה דבר חריג...

ז. ההפקרות שהזכיר מיכאל אינה אלא הזיה. בביתנו התגוררו כעשרים איש ואישה, אך מעולם לא זכינו לראות אפילו חיבוק של זוג נשוי!

ח. גם ההפקרות הלשונית... מנוגדת מאוד למילים המנומסות והמאופקות שבהן דיברו בקהילה היהודית.

ט. בספר מסופר גם על קיום יחסי מין בין אישה נשואה לגבר זר. שומו שמיים, שבבגדאד השמרנית ייעשה דבר שכזה, ושהכול ידעו זאת.

י. על השטות שבטענה כי היה נהוג להכות נשים, אין טעם להשיב, כי הטענה מגוחכת ומסולפת...

יא. סמי מיכאל ואני, שנינו ילידי אותה שנה. הוריו והורי הם בני דורים... האבות של שנינו הרבו בנטיעות... אבי נסע בשליחות משרדו כדי לפרנס את אשתו וילדיו...

יב. אמונות טפלות היו... וישנן... אך אין דבר בין זה ולבין הצורה המבעיתה ומעוררת הצמרמורת והחלחלה שתיאר מיכאל...

יג. אכן, יהודי עיראק העדיפו הולדת בנים על הולדת הבנות. אבל מכאן ועד קבורת בנות, כמו שמתאר מיכאל, המרחק רב.

תגובה ברוח דומה פרסם ד"ר אברהם קטן ב'סקריב' (ראה ביבליוגרפיה):

ציפיתי שהספר יתורגם קודם לידיש, משום שהוא הפך רב-מכר עקב יחצנות מכוונת של הסקטור האשכנזי... הם ניסו להמעיט בנו כשהגענו לארץ, אך אנו

נחותים בכול. דווקא בישראל שפר חלקה של השכבה הנמוכה מבחינה כלכלית, אך לא מבחינת הדימוי העצמי. כולם ביקשו להציג את עצמם באור חיובי בשנים הראשונות בישראל, בפרט כאשר אחרים הסתכלו עלינו מלמעלה. רבים טענו כי ידעו עושר בעיראק, גרו בוילות והיו להם משרתים. עבור חלק מסוים מן העולים מבגדאד אכן כך היה מצבם האמתי. כנגד הביזוי הקולקטיבי נטינו להציג תמונה קולקטיבית ורודה. גם אלה שהיו עניים בארץ המוצא, היה נוח להם להשתחל לתמונה הזאת.

הם שיתפו פעולה עם בני המעמד הבינוני והעשיר כדי למחוק את קיומם הקודם ואת עברם בעיראק. הם נמחו מן הזכרון הקולקטיבי. הם לא היו קיימים. אני אישית נתתי יד בלי דעת למחיקה השיטתית הזאת. בפרק ה-18 של 'סופה בין הדקלים' תחת הכותרת של 'אמא של סבתא לוחמת', אני מתאר זקנה שלקחה בהשאלה את פרדתו של יחזקאל, רוכל יהודי, שנהג לשוטט בין הכפרים הערביים ולמכור שם את סחורתו תמורת ביצים ותרנגולות. רבים ציטטו את הפרק הזה. הוא נמצא בספרי לימוד. גבורתה של הזקנה הלהיבה את הדמיון והפרק הומחז והוצג מאות פעמים. איש לא שם לב לקיומו של יחזקאל העני המרוד, שהשכלתו אפסית ושיכול היה לתפוס מקום כבוד ב'זיקטוריה'. אני מכיר את הדמות של יחזקאל לא פחות מאשר את דמותה של הזקנה האמיצה. לאמיתו של דבר, בעיניי, יחזקאל זה היה מגלה ארצות וגיבור בעת ובעונה אחת שלא חשש לחדור בגפו אל עולמם של הכפריים הערבים שחיו בפגור של מאות שנים. עם זאת, השארתי אותו כדמות מעורפלת, עגומה וחסרת חשיבות ברומן שנועד לבני הנעורים. שנים רדפה אותי תחושה נוראה שאני נותן יד לקשר, שמקורו בצביעות, למחוק את קיומו של הרוכל. אבי היה איש נאור על-פי דרכו. הוא נמנה עם הראשונים שנטשו את הרבעים היהודים העתיקים והקים כבר בשנת 1934

ועל הישגיה האדירים של העדה הזאת בעיראק, ובוודאי לא הייתי מעז לפרסם את 'זיקטוריה' כאשר העדה הייתה שקועה בטראומה של העלייה והקליטה הקשה בישראל. היום, לאחר הישגיהם המרשימים של העיראקים בכל תחומי החברה הישראלית, אני סבור כי מותר וגם מותר לכתוב גם על הצד האחר של הירח. הפער הקיים בחברה הישראלית בין עדות המזרח ובין העדות האשכנזיות מתגמד לעומת הפער שהיה קיים בתוך הקהילה העיראקית. איני מתכוון לפער המשוער בין העיר המודרנית ובין הכפר הנחשל, אלא לפער המזעזע בתוך בגדאד עצמה.

א. בימים ההם לא היה ביטוח לאומי, לא ביטוח רפואי וגם לא שכר מינימום. השכבות העניות סבלו מחרפת רעב, מתנאי דיור מחרידים, מתמותה מזעזעת, ומהיעדר השכלה.

ב. היה נתק מוחלט בין שכונות העוני (אבו סיפין, ראס אל-צ'ול ואבו שבל, למשל) ובין הרבעים האמידים והמעמד הבינוני (כמו בתאוויין, כראדה ועוד).

ג. בבגדאד ראו בעוני מכת גורל, מחלה מידבקת, מין מדמנה שיוצרת תרבות שלילית שהשפעתה על בני המעמד הבינוני והמעמד העליון עלולה להיות הרסנית.

ד. כל מגע עם העולם הזה היה מקור של בושה והצנעה יפה לו. לא היו קשרי ידידות עמו. קשרי נישואין עמו היו נדירים וכמעט בלתי אפשריים. הניתוק היה כל-כך הרמטי שבני המעמד הבינוני והעליון נולדו, צמחו ונפטרו בלי להציג כפרגל בשכונות העוני. הם ידעו על קיומם רק על-פי השמועה או כשבאו העניים לשרתם בשכר רעב. העניים היוו עבורם נושא לבוז, להתנשאות ולבדיחות זולות. ה. מתוך השלמה עם החלוקה המעמדית (העושר בא מאלוהים והעוני הוא עונש), אף הוא מידי אלוהים) קיבלו העניים את הדין ולרוב נהגו בהתרפסות ובשפיפות קומה במחיצת ה'אדונים'. הם הגישו את השירותים שנתבעו להגיש והצניעו את קיומם-הם מתוך בושה ואמונה שהם

בגדאד ותרבותה'. הוא כותב בתחושה של שליחות היסטורית שעולמם הרוחני של סתאד' נאוי, כפי שעוצב בידי אלי עמיר, ורוחב אופקיו של אסעד נסים, כפי שהצטייר אצל שמעון בלס, אמינים יותר מבחינה היסטורית מן העולם של 'ויקטוריה'. ראשית, נראה שהחוקר הנכבד לא קרא את הרומנים הקודמים שלי או העדיף להתעלם מהם. שנית, שני הרומנים של עמיתיי, אלי עמיר ושמעון בלס, מתרחשים בזמן אחר ולא בראשיתה של המאה, כאשר יהדות בגדאד נאנקה תחת שלטונה של האימפריה העות'מאנית האפלה. שלישית, וזה העיקר, מאה חוקרים ועשר אוניברסיטאות ואלפי מאמרים לא ישכנעו אותי כי בבגדאד לא היה קיים יחזקאל הרוכל, כפי שהייתה קיימת אמא של סבתא האמיצה. אותו חוקר נכבד, יבדל לחיים ארוכים, כה דומה לאבי המנוח. בשם האמינות ההיסטורית, אפשר למחוק גם פרק חשוב מן ההיסטוריה. ובכלל מה חשוב כל זה עבור ספרות טובה? גזענים קיימים בכל חברה ובפרט בחברה מגוונת כשלנו. אם יהודים התנערו רוחנית מאחיהם בבגדאד, וראו במגע עם סכנה של טומאה, אין פלא שגזענים בישראל מצאו ב'ויקטוריה' שלל בעל ערך. והנה התייצב אחד מהם והצהיר בעיתון מכובד כי הוא מזועזע מזללן של עשרים ביצים בארוחה אחת, וכי הוא מתעב גילוי עריות, וכי הוא שונא נואפים למיניהם. התעלם מהחום ומהאהבה שהדמויות הקרינו והכריזו כי נמאס לו מאתנו. לאמיתו של דבר, כבר נמאסנו עליו כעשרים שנה לפני הופעת 'ויקטוריה'. לפי עדותו, הוציא הרומן 'שווים ושווים יותר' את כל השדים השורצים בנשמתו. 'ויקטוריה' רק סיפקה לו אמתלה לפרוק מחדש את תיעובו מן ה'מדמנה' הרוחנית המזרחית.

וכנגד הגזענות הלבנה יש הגזענות השחורה: כולנו יפים, כולנו ישרי דרך, כולנו נחמדים. באנו מעולם שכולו מוסרי. נשקנו אל ידי האמהות בערב שבת ופיזונו בטוהר של מלאכים תמימים. שמרנו על מסורת יפה. אצלנו לא חבטו בנשים, לא אנסו, לא גנבו, לא שיקרו, לא ניצלו את

ברובע בתאוויין בית מרווח ומודרני מצויד בחשמל ובמים זורמים וברדיו וספרים. הוא טרח ללא לאות להעניק לי השכלה שהמאה ה-20 הציעה לבני-המזל, ובאותה עת תבע ממני בנוקשת של רס"ר כי אתנהג כג'נטלמן מחונך: שתמיד אהיה לבוש כהלכה, שאדבר בשפה נקייה ומנומסת, שאטפח בכל מקום את הרושם כי באתי מ'בית טוב'. הוא בדומה לכמה עיראקים טובים של סוף המאה בישראל, דרש ממני במלים נחרצות שלא אצור, חס וחלילה, מגע כלשהו עם העולם של מוכי הגורל. אסור היה לי להתרועע עם בני עניים. שמי הטוב ייפגע אם יראוני משוטט באבו שבל או באבו סיפין. אולם מגיל צעיר ראיתי כי עשירי העולם דומים זה לזה עד כדי שיעמום: אותו לבוש, אותן החדשות, אותן השאיפות. העוני לעומת זאת, יוצר איים שהם שונים זה מזה. האיים האלה קסמו לי. אפשר היה להאשים את עניי בגדאד בכול, לבד מהנטייה להעמדת פנים. נמשכתי אפוא לשכונות העוני, הן של היהודים והן של המוסלמים. אני עדיין סבור שהפרקים המרתקים ביותר ב'חופן של ערפל' הם הפרקים שמתארים שכונת עוני במערבה של בגדאד ולא רק הפרקים שמתארים את שכונת האמידים היהודית במזרחה של העיר. מעניין שאף יהודי עיראקי בישראל לא מחה על הפרקים האלה. גם אבי לא התנגד בזמנו שאשוטט ברבעים המוסלמים ההם. הוא האמין שהם כה רחוקים ממני, כה שונים מאורח חיי עד כי אין סכנה שידבק בי משהו מעולמם. ומאידך חשש ממגע עם רובעי העוני של היהודים, כי היתה קיימת לדעתו סכנה שאטפח יחסי קירבה עמהם, כי אאמץ משהו ממנהגייהם, כי רבב מן ה'מדמנה' הזרה עלול לפגוע בחזותי המטופחת. מדהים לראות עד כמה עמוקה גישה זו ועד כמה יש בכוחה לעמוד בתמורות העתים. סופר ישראלי ממוצא עיראקי קרא רק את הכתבות על 'ויקטוריה' ונד בראשו מתוך רחמים: מה אתם רוצים מסמי מיכאל? הוא בא ממשפחה כזו. הגדיל לעשות אקדמאי ממוצא עיראקי המציג את עצמו בתור 'חוקר יהדות

ספרותי בדיוק כמו העולם המוסלמי שאכלס את מערבה של בגדאד בחופו של ערפל.

ב. אם אכתוב רק מתוך חשש מעטו של גזען שונא מזרחים, סופי שאכתוב בדיוק את אותה ספרות שהוא מצפה ממני לספק לו: משמע, ספרות של פולקלור נוסטלגי רדוד. מקהלה שלמה של יוצרים-מחזירים-על-פתחי-מלגות-שונות עושה זאת בדרך השטחית ביותר. מקהלה זו אינה זקוקה לקול שלי. אותו 'חוקר יהדות בגדאד ותרבותה' מדבר על 'הפגנת נוכחות ספרותית מזרחית אותנטית'.

איני מקבל את המושג 'מזרחי'. אני עיראקי לשעבר ותו לא. איני מתבייש לומר כי בתור עולה חדש היו לי דברים משותפים רבים עם עולים מהונגריה ומפולין ומנוגדים לעולים חדשים מתימן. איני מתחסד. היום אני ישראלי ממוצא עיראקי וכל אלה העוסקים במיון שיבוסס להם.

ג. ספרות אינה כרטיס ביקור כדי ששכבה מנופחת תנפנף בו בכניסה למועדונים יוקרתיים. ספרות נוצרת מתהומות יותר עמוקות. סופר שאינו מעז להציג את האמת האישית שלו, בוגד בעצמו, ובמקרה הטוב ביותר יגיע למשרה של ליצן חצר. ספרות הוליוודית רדודה כזו מציפה ותמשיך להציף את הדוכנים.

ד. גזענים לבנים ושחורים כאחד כדאי להם לקרוא את יצירותיהם של ענקי-רוח שצמחו במערב אירופה ובמזרח. ענקים אלה לא נרתעו מלתאר מציאות שעולמה של 'ויקטוריה' מחוויר לעומתה. אם יוצרים מעדות המזרח יקבלו עליהם את התכתיבים מבחוץ, הם עלולים למצוא את עצמם מדשדשים בשלולית של בינוניות. זה חבל - העולם שבאו ממנו זכאי ליותר מזה.

* * *

אעיר מספר הערות על דברי מיכאל. דבריו סדורים ומעניינים ומלאים כאב ואהבה. הוא, כמבקריו, לא נמנע מהשוואת המבדה עם המציאות. השאלה אינה אם יש מגרעות בכל אדם. מיכאל, כסופר, בחר לטעון, בין השאר,

אחיהם. חסידי גזענות זו של טוהר הגזע שומרים על קשר של שתיקה. הם היו הראשונים שמחקו את קיומם של העניים בבגדאד. הם אף קבעו כי מי שיפר את השתיקה, ישחק לידיו של הגזען שמנגד. ברגע של גילוי לב סיפר לי עסקן תרבותי מעדות המזרח, כי שמח לאידי כאשר קרא את כתב השטנה של הגזען הלבן. מזעזע לגלות עד מה זקוקים הגזענים אלה לאלה כדי להצדיק את עמדותיהם.

ואתו אקדמאי המתהדר בתואר של 'חוקר יהדות בגדאד ותרבותה', פירסם למרבה הפלא, באותו עיתון מכובד ששימש את הגזען הלבן, חוות דעת מדהימה: 'אפשר לדבר אפילו על עקרון חדש בתורת ההתקבלות... התקבלות של "עדות" ספרותית של יהודי המזרח בקריית-ספר ובתקשורת הספרותית עומדת ביחס ישר לצידוק שהיא מספקת למצבורי הדי די טי שהותזו על עולי המזרח... כדי לטהרם מן הסחי והזוהמה שדבקו בהם בארצות מוצאם'.

ראשית, לא הייתי זקוק ל'ויקטוריה' כדי להתקבל. הרומנים הקודמים שלי זכו לתפוצה לא פחותה מזו של 'ויקטוריה'. שנית, כמעט כל הרומנים שלי נלמדים בבתי-ספר ודור שלם למד דרכם על אותו צד של הירח שאבא ביקש ממני להכיר רק בו. שלישית, וזה העיקר, גם 'ויקטוריה' לא זכתה להתקבל, אף לא העניקו לה תגובה כלשהי, כמו בספרים הקודמים שלי ושל עמיר ושמעון בלס, אצל בעלי המונופול על הספרות העברית הקנונית. למדתי מזמן כי אפשר להגיע לקהל הקוראים שלי בלי תיווכם.

מכל הטעמים שציננתי אפשר שתעלה השאלה: ובאמת, בשביל מה 'ויקטוריה'? ללידתו של הרומן היו כמה שיקולים שעבורי, כסופר, היו מכריעים:

א. הגעתי לגיל די מתקדם. העולם של 'ויקטוריה', שרבים גמרו ואמר למחוק אותו מן התודעה הכללית, עלול לרדת לטמיון יחד עמי. מתוך חיבה, אהבה ורצון לפרוע חוב לעולם שקסם לי, אמרתי שאהיה מוג לב אם אתן יד לקשר השתיקה. העולם שמאכלס את 'ויקטוריה', מגיע לו ייצוג

הרומן שלו. כפי שהסופר מיכאל הכליל, כך גם ה'מספר' ב'ויקטוריה' בחר בהערות מכליליות על מצבה של יהדות עיראק. גם אם העוני הקיים מקרבו גיבורים, אמיצים, סקרנים, דמויות מרתקות, איים מרתקים ושונים, השאלה היא - האם נמצא ברומן גיבורים כאלה? בעוד שמיכאל מדגיש שהצד האפל מתייחס לתקופת השלטון העות'מאני, הרי שרק פחות מרבע מתקופה זו הוא תקופת הזמן שהרומן מתאר, ואילו הצד האפל שולט בכל תקופת הרומן. אמנם אין זה נכון למחוק פרקים מן ההיסטוריה, אך ההיסטוריה אינה משקפת שכך היה פרק זה בחיי הקהילה ככלל, ובכלל, לשם מה העיסוק בהיסטוריה אם הרומן הוא ביוגרפי או אוטוביוגרפי, ולכל היותר מתייחס לרבעים של העניים בתקופה אחת בחיי הקהילה?

רבים מיוצאי עיראק נכלמו מן הרומן למרות שאינם גזענים. ספק בעיניי אם דמויות ב'ויקטוריה' מקרינות, כטענת יוצרן, חיים ואהבה ואפילו אם הן עושות כן, לא זה, כמוכן, מקור הכלימה. לא עלה ברעת איש לטעון, שאין מרכיבים שליליים בקרב יהודי עיראק. הטענה הייתה שמרכיבים אלה הוצגו על דרך ההכללה מפי המספר, והוסיף הסופר והכליל גם הוא.

'ויקטוריה' של מיכאל זכה לתפוצה גדולה יותר מכל ספר אחר שלו. הביקורת לא חדלה מלנבור בשאלה אם לפנינו 'תיעוד מהימן' או לא. אי-הקישור בין הצד המכלים את העדה שברומן ובין תפוצתו נראה לי לא מציאותי. גם אם העולם שביקש מיכאל לתאר ב'ויקטוריה' קסם למיכאל ועורר בו חיבה, נראה שהוא זנח, בעיצוב הרומן, את הגורמים המקסימים והמעוררים חיבה, שאלמלא כן, מניין הכלימה? איש לא טען שהספרות העברית וספרות העולם לא תיארו דמויות ומצבים קשים יותר. השאלה היא, האם המספר ברומן, ובעיקבותיו הסופר, לא טעו והטעו את הרבים, בייחוד אלה שהרומן משמש להם כלי יחיד להכרת עברה של העדה. איש לא ביקש להכתיב למיכאל מה לפרסם, אך משפרסם - ספרו הוא ברשות הרבים, ורשות הקוראים להגיב.

על מה הרעש סביב 'ויקטוריה'? היטיב להגדיר את הבעייתיות של מסר הרומן פרופ' סמי סמוחה. ב-1995, כאשר יצא הסרט 'שחור' לאקרנים, הקדיש מוסף 'הארץ' ידיעה נרחבת

שהוא תיאר משפחה די ייצוגית. בני הדור שהכירו את חיי הקהילה באותה תקופה, מתנערים מטענה זו מכול וכול. גם התיעוד ההיסטורי אינו תומך בה. העובדה שבספרים אחרים נגע מיכאל בצד הרחני-אינטלקטואלי-מודרני של יהודי עיראק, אינה מכשירה את הטענה שהמשפחה המתוארת ב'ויקטוריה' היא 'משפחה די ייצוגית', אם הטענה אינה נכונה (ראה גם את המבוא לרשימת מיכאל: 'חלוץ' מחקר הספרות הערבית המודרנית/ביבליוגרפיה, במבוא שלו מהלל מיכאל את האומץ, התרומה המדינית והתרבותית ומאגר המוחות של יהודי עיראק). השאלה אינה אם העדה, עקב הישגיה, מסוגלת להתמודד עם קשיים בעברה, אלא האם פרקים אלה יצגו את העדה או את שוליה. השאלה אינה אם חוסנה של חברה מתבטא גם ביכולתה להציג את הרגעים הקשים בהיסטוריה שלה, אלא מדובר כאן בתקופה של למעלה מתשעים שנים ולא ב'רגעים' והשאלה אם 'ויקטוריה', כטענת הסופר, מתאר במהימנות פרק זה או לא. אם לפנינו רומן היסטורי-ביוגרפי, לשם מה נחוץ לערבבו עם הטענה של ייצוגיות ולהתייחס לפרקים בעברה של העדה וכו'? אם הרומן הוא על השכבות העניות, לשם מה הטענה שמדובר במשפחה די ייצוגית, שזה חלק מעברה של הקהילה וכו' - הכול בלשון הכללה. לא הרומן ולא ראינות ראשונים שנתן הסופר ולא הדברים שעל כריכת הרומן הנחו את הקורא להבין, שמדובר בשכבה הענייה של העדה בתקופה העות'מאנית בלבד. אך מיכאל תיקן זאת מאוחר יותר. לא העוני ברומן קומם את העדה, אלא ההתבהמות, והתבהמות אינה תוצאה מחויבת של עוני. הטענות של הסופר שהרומן מתאר 'משפחה די ייצוגית', ובאותו הזמן - שהוא בעל יסודות אוטוביוגרפיים וביוגרפיים דומיננטיים, ובאותה עת - שהוא מתמקד רק בשכונות החלשות בתקופה מסוימת, יש בהן מן הסתירה הפנימית. אם התמונה הקולקטיבית הוורודה שהציגו יהודי עיראק על עברם בעיראק לא שיקפה את העניים שביהודי עיראק, והיתה בה תגובה לביזויים הקולקטיבי - אין זה מצדיק להציג את חיי השכבות העניות כתמונה קולקטיבית של חיי הקהילה, בלי להנחות את הקורא לכך בגוף היצירה, ותוך פיזור הערות מכליליות ומטעות של הסופר, פיזור שליווה את הפצת

1993 גדולים יותר לטובת האשכנזים בדור שנולד בארץ מהפערים שהיו בקרב ילידי חוץ לארץ. 'אין איפוא אמת במסר שנחשלות תרבותית היא נטל שהמזרחים נושאים עמם מארצות מוצאם ושהם זוכים להשתחרר ממנה בישראל המודרנית'. סמוחה מסיק (עמ' 63): 'הפער העדתי עובר לדור השני, בדור הצברים הפער לא רק שאיננו קטן, אלא יש סימנים המעידים על גידולו... הפער העדתי בישראל חריף ויציב למדי... הפערים בישראל דומים לפערים בארצות רבות שבהן הולכים ומחריפים הקונפליקטים האתניים והלאומיים... ההישגים של יהודי המזרח בארצות המערב... עולים בהרבה על אלה של יהודי המזרח בישראל ודומים למדי לאלה של היהודים האשכנזים...'

יש להדגיש שהישגיו של הרומן אינם יכולים להיקבע לפי מידת נאמנותו ודיוקו בהשוואה למציאות הרלוונטית. כמו כן, אין לתבוע ממיכאל לשבח כל מרכיב ומרכיב בחיי עדתו רק משום שמוצאו מאותה עדה. יש גם לקחת בחשבון, כמוכח, שמסופר על ימים עברו, שאין לשפוט אותם לפי ערכי דורנו. מיכאל לא יצר רומן שתכליתו היא ויכוח פוליטי או מחקר סוציולוגי או היסטורי. בעוד שבמסגרת זו הזכרתי בפירוט-מה את המשמעות החברתית של הרומן, כלל לא התכוונתי להקיש ממנה דבר וחצי דבר באשר לאיכותו הספרותית של הרומן. מאז קום המדינה ועד היום לא נכתב רומן בידי סופר מיוצאי המזרח, שזכה לתשומת לב כה רבה. ואכן, לפנינו עולם מרתק, המעוצב בפרטי-פרטים, שרק ידו של אמן רגיש וער לגילויי החיים, יכולה לעצבו. הגדיל לעשות נתן זך שכתב: "ויקטוריה" היא התרומה הנכבדה ביותר שיכלה התרבות הישראלית להרים ליום האשה הבינלאומי. על פחות מזה כבר העניקו אצלנו את פרס ישראל."

ט. דרכי העיצוב הספרותי ב'ויקטוריה'

קצבו של הרומן קבע הרבה מן האפקטים שלו. בעוד התקופה העות'מאנית תופסת אך כרבע ממרחב הזמן של סיפור המעשה, ההיבטים האפלים שלה משאירים את המשקע החשוב ביותר בנפש הקורא. הסיבה לכך אינה רק קיצוניותם של המצבים המתוארים ברומן לגבי

לסרט, שמבקר את ערכיו של הדור הראשון לעלייה מצפון אפריקה, ומבליט את הצלחתה של נערה מהדור השני לאותה עלייה להיחלץ מערכיו של הדור הראשון בעזרת הממסד האשכנזי. סמי סמוחה פרסם באותו מוסף (1995, 3.2, עמ' 62-66) מאמר ובו כתב בין השאר: יש משהו בסרט 'שחור' המזכיר את 'ויקטוריה'. הפיכת 'ויקטוריה' לספר רב-מכר ו'שחור' לסרט השנה היא תופעה ראויה לציון. אין ספק שללא איכות ספרותית-קולנועית הם לא היו זוכים לקבלה ולאהדה של קהל בעל טעם טוב, אך לתופעה זו יש פן נוסף - היצירות הללו נותנות אישור לאמונות ולדעות המושרשות בקרב צרכניהן. העדות על הנחשלות התרבותית של עדות המזרח מוגשת להם על מגש של כסף: מתוך האליטה היוצרת של המזרחיים עצמם. זו כבר לא עדות מבחוץ של סופרים המוסרים התרשמויות שטחיות, או חוקרים המדווחים בסלקטיביות, אלא וידויים אישיים.

עם איזה מסר אנו נשאים? אנו למדים שנחשלות תרבותית היא נטל שהמזרחיים נושאים עמם מארצות מוצאם אך הם זוכים להשתחרר ממנה בישראל המודרנית. השחרור והיקידום הם נחלת הדור השני, הדור הגדל בארץ, העובר את בית-הספר והצבא, היונק את האווירה הישראלית והמתמזג בכל תחומי החיים. בשיח הזה אין אשמים, אין עוול, אין מקום למחאה, אין מאבקים על משאבים וכוח בין העדות בארץ, והאשכנזים אינם צד של ממש בסיפור...

סמוחה ממשיך ומבהיר, שהשיח הישראלי היום על ההבדלים העדתיים הוא חברתי ולא עדתי: 'מקומם הבולט של הוותיקים המזרחיים בקרב השכבות הנזקקות מיוחס לנחשלותם ההיסטורית. לא ניתנה כל הצדקה לשרוב נימה עדתית לדיון באוכלוסייה החלשה'.

סמוחה בודק בעזרת נתונים סטטיסטיים את גלגולי הפער העדתי מן הדור הראשון אל הדור השני, זה שנולד או התחנך בארץ. הוא בודק נתונים בתחומי ההשכלה הגבוהה, התעסוקות הגבוהות והדיוור, ומגיע למסקנה שהפערים ב-

כתשעים שנה. זמן זה, ככלל כמובן, ארוך לאין ערוך מזמן הסיפור (הזמן הדרוש לקריאת הסיפור). שונה הדבר לגבי סצינת הגשר, המתוארת בפירוט רב, והיא העילה לזכרונות של כל מה שקדם לה. אבחן סצינה זו בהתייחס לבחינות שהזכרתי קודם לכן: קצב, סדר, משך, תכיפות. בעוד שהזמן הפיסיקאלי שלה הוא מספר שעות, תחושת הזמן לגביה היא אישית ורגשית, היא חוזרת וצפה שוב ושוב לאורך רוב פרקי הרומן.

בחרתי לעיין בסצנת הפתיחה של הרומן שהיא סצינת ההליכה של ויקטוריה מביתה אל החדקל במטרה להתאבד, ושובה לבית הוריה, כי היא סצינה מרכזית בסיפור, בהשפעתה על דרך עיצוב מבנה הרומן, משום שהיא מעוררת לנסיגה בזמן. ההליכה לגשר היא פעולה חד-פעמית ונקודת-מפנה בסיפור, החושפת את כח הקיום של ויקטוריה. בפני ויקטוריה ניצבת בחירה בין חיים ומוות, יכולה היא לבחור למות בטביעה או להישאר בחיים. בסופו של דבר שבים אליה עשתונותיה, והיא בוחרת בחיים. על הגשר המוליך אל החיים ואל המוות, גוברים כוחות החיים על כוחות ההרס והאבדון שבה. קריסתה של ויקטוריה היא גם תחילת התאוששותה. לא לחינם מקשיבים אנו לאנלוגיה בין שמה של ויקטוריה לאופייה: יש קשר סמנטי בין השניים - היא מנצחת, ממשיכה לחיות, לתמוך, להיאבק, ובסופו של דבר לראות אפילו איזה נחת. מקום הופעתו של אירוע זה שונה ממקומו בסדר הליניארי שבטקסט. כמות הטקסט המוקדשת לאירוע זה ברומן גדולה לאין ערוך ממשך זמן התרחשותו. בעוד שבסיפור המעשה אירוע זה הוא חד-פעמי, הוא מופיע בטקסט שוב ושוב, הן בקיטוע והן באזכור, אולם כשהוא חוזר הוא מקבל הקשרים חדשים, שבהם מתפתחת ויקטוריה מדמות ספוגה ייאוש ועלבון, לדמות נחושה המתחזקת עד ניצחון. האירוע מעורר זכרונות, המסבירים את המעשה של ויקטוריה בדרך של סיבה ותוצאה. ואף שלפי הרומן הוא התרחש לפני למעלה משבעים שנה, הוא נחוה כהווה סיפורי, עקב המחשתו המפורטת, בלי לחסוך אף בפרטים שוליים. הדבר קרה בזמן שאנו יכולים לדעת אותו: 'זהו מבחנו הראשון של הגשר החדש שבנו האנגלים שכבשו את העיר מידי התורכים' (עמ' 34) כלומר ב-1917 או ב-

התקופה העות'מאנית, אלא גם קצב הרומן: התקופה העות'מאנית מתוארת בהאטה, דהיינו, רובו המכריע של הטקסט מתאר את רבע הזמן שבו התחולל סיפור המעשה. כנגד זה, התקופות הלא עות'מאניות מתוארות בצורה מואצת. תקופות אלה מתוארות על דרך הסיכום והכיווץ של חלקים מסיפור המעשה, קטעים קצרים יחסית, המסכמים את עיקר ההתרחשות באותו חלק. הקצב האטי בתיאור התקופה העות'מאנית, וכנגדו הקצב המואץ בתיאור תקופות אחרות, קובעים במה יתמקד הקורא ומה חשוב: החשוב - מפורט ומואט, והפחות חשוב - מכווץ, מואץ, ואפילו מדולג. הזמן המכווץ ביותר ברומן מתחיל בעלייתה של נעימה, מאהבת רפאל, לארץ, עד מות רפאל. ההבדלים בעיצוב משכי הזמן משמשים להדגשות שונות של מטען הרגשות והמשמעות הקשורות ביחידות הזמן הפיסיקאלי. הדילוג נעשה באמצעות פסיחות בטקסט, שבעזרתן מושג הקצב המהיר ביותר ברומן: המספר פוסח בסיפור המעשה על תיאור זמנים שונים, שאינם חלק מתקופת השלטון העות'מאני. ואילו לגבי התקופה העות'מאנית נמצא תיאורים, שאינם מקדמים את סיפור המעשה, וסצינות, שבהן מתקרב משך הטקסט למשך האירוע או אפילו זהה לו, כמו, למשל, בדיאלוגים. מכאן השפעתו של קצב הרומן על מה שהקורא זוכר בתום הקריאה.

באשר לזמן ברומן, אציין שככלל, הסדר הליניארי של מסירת המידע ב'ויקטוריה' אינו מתאים לסדר האירועים. העיון ביחסים שבין זמן סיפור המעשה ובין זמן הטקסט יכול להיעשות תחת שלוש בחינות: סדר (מתי?), משך (כמה?), ותדירות (באיזו תכיפות?). שני הסוגים העיקריים של אי-התאמה בין סדר סיפור המעשה ובין סדר זמן הטקסט נמצאים בספר: מבט אל העבר או ריטרוספקטיבה (flash back), ומבט אל העתיד, או הטרמה. באי-ההתאמה הראשונה מוסר הטקסט אירוע מסוים, לאחר שמסר אירועים מאוחרים לו. באי-ההתאמה השנייה מוסר הטקסט אירועים לפני שמסר על אירועים קודמים לו.

דרכי השימוש בזמן משיגות אפקטים שונים. משך הזמן המסופר ברומן (משך הזמן מהאירוע המוקדם ביותר עד המאוחר ביותר) הוא

1918 (ב-1917 נכנסו הבריטים לבגדאד, וב-1918 שלטו הבריטים על כל עיראק). סצנה זו מפורטת ברומן ומתוארת בריווח רב. הרומן אינו מתחיל במצג, אינו מתחיל בראשית העלילה אלא באמצע הדברים, ובשיא ייאושה של ויקטוריה ובחוויה טראומתית בחייה: בעלה השאיר אותה ואת שתי בנותיה הקטנות בחוסר כול, והיא בהריון, ונסע ללבנון בתקווה להתרפא ממחלת השחפת, ואין היא יודעת מה עלה בגורלו, ועל כן החליטה להתאבד. הסצינה מעוררת שאלות וסקרנות, הקורא חש בצורך במצג כדי להבין את התחלת הרומן. הוא רוצה לדעת מיהי ויקטוריה, מה עברה, מה הרקע האנושי והחברתי שלה, מדוע היא זקוקה להשגחת גבר כשהיא מרחיקה מביתה, מדוע רוצה היא להתאבד, ועוד. בלי המצג העלילתי, שייתאר את עברה, אין הקורא יכול להבין את מצבה. היעדר המצג בפתחה, היעדר אמירה תמציתית ומסכמת של המספר, מגביר את סקרנות הקורא, הממשיך לקרוא תוך חיפוש תשובות לשאלותיו. בהמשך, 'גגניב' המספר את התשובות. לפנינו איפוא מבנה מהופך ולא מבנה עוקב, דהיינו, סדר הרצף הלשוני בפתחה שונה מרצף האירועים, מסדר העלילה. תיאור מצוקתה של ויקטוריה עד כדי כך שהיא רוצה להתאבד הוקדם בעלילה, והמספר מאיר בהמשך, על-ידי נסיגה, את מה שקדם לכך. הארה זו ניתנת לפעמים מתוך זווית ראייתה של ויקטוריה, ולפעמים מתוך זווית ראייתה של המספר, ועל הקורא, המועבר מזווית לזווית, להתאים את עצמו לזווית המשתנה שוב ושוב. חווית היציאה כדי להתאבד מבריחה את מירב חלקיו של הרומן. חוויה זו בה פותח הרומן, ולאחר נסיגה אל הזכרונות, היא שבה שוב ושוב להיות החוויה בלשון 'עכשיו', הממשיכה ללכד את חומרי הרומן כנקודת מוצא שהביאה לזכרונות. תפקידה המבני של הסצנה חשוב בחיבור חלקיו של הרומן, ובכל פעם שהקורא חוזר אל חווית ההליכה לגשר, אותה החוויה נראית באור חדש: מצטרפים אליה הפרקים שבין השיבה הנוכחית לסצנה זו (הוזה), לשיבה הקודמת (עבר), ולכן החוויה נראית באור אחר. הזכרתה בהווה נושאת אתה את המטענים שהשתנו מאז הזכרה בעבר, ומפתחת ציפיות לפיתוחה בהמשך הקריאה (עתיד).

נחשולי הנהר הגואה הרעידו את גשר הדוברות תחת רגליה, מספרת הפתיחה של הרומן (עמ' 5), ואנו מוחזרים לנקודה זו לאחר זכרונות רבים: 'עכשיו, על הגשר הנטוי מעל לנהר הגואה... תהתה איך זה השגיחה אמה מיד באהבה שנבטה בלבה לרפאל' (עמ' 18). לשון 'עכשיו' ממחישה את החוויה, מעצימה אותה, העבר נארג בהווה. ולאחר שויקטוריה המשיכה בהרהוריה-זכרונותיה, מוחזר הקורא שוב אל נקודת הפתיחה המבריחה את הפרקים אל תוך הרומן. 'שוב התחלפו הדגלים במגדלים שבמבואות הגשר' (עמ' 21) - כך פותח הפרק השלישי, וויקטוריה עדיין על הגשר. זכרונות והרהורים צפים שוב מן העבר, כשויקטוריה עוברת גם נסיונות שונים באירוע הליכתה על הגשר. 'מתוך נשיכת שפתיים נאחזה בכל עוז במעקה הגשר... היא נחבטה במעקה... היא הרפתה מן המעקה ונעה עם ההמון... ומבעד לתשישות ולרעב ולהשפלה הוסיפה לנקר השאלה המטרידה: מה תעשה לכשיגמר הגשר' (עמ' 29-30) - כך מחזיר אותנו הפרק הרביעי מן הזכרונות אל הווה. זרם התודעה ודיבור סמי הם שניים מתוך אמצעים אחרים, שבהם משתמש המספר כדי לחדור אל נפשה של ויקטוריה. ויקטוריה זוכרת כיצד עברו דיירי הסמטה מבתיהם למקומות בטוחים אחרים, עד שחלף הפחד מפני גאות החדקל שטרף בתים. 'זה היה... כשש שנים קודם שנבנה גשר הדוברות החדש... זה הגשר שעתידה ויקטוריה לעלות עליו בעבאיה ובשתי רעלות כדי להטביע את עצמה במים הגועשים' (עמ' 56-57). ההליכה לגשר, שבעת הסיפור היא בעבר, הופכת להיות מאורע של עתיד ביחס לחוויה שקדמה לה בשש שנים. כך גם יודע הקורא את זמנו של מאורע הגאות. לאחר זכרונות אלה, סוקר המספר בכיווץ אלף שנים של תולדות הקהילה היהודית (עמ' 59), ואחר-כך חוזר למאורע ההליכה אל הגשר: 'ביום שעברה ויקטוריה את הנהר על הגשר כבר נמחקו אלף השנים האלה מתודעתה...' (שם). שוב חוזרים הזכרונות, הפעם על שובם לחצר של הדיירים מבלי שבייתם נטרף בגאות. בראשית הפרק העשירי העלילה עוברת דרך הזכרונות מנקודת המוצא של ההליכה על הגשר: 'זמן קצר לאחר שיצאה מעל הגשר הרגישה בו בלי להסב את ראשה. גבר עוקב אחריה' (עמ' 87). נקודות

פרספקטיבה. למשל, בפרק הראשון הוא אומר על ויקטוריה ומרים ש'גם בזקנתן הוסיפו לאהוב את בן דודן' (עמ' 10). ועל נג'יה, ש'זכתה לעלות לישראל ולהיקבר בה' (עמ' 11). כאשר ויקטוריה נזכרת בתחילת נישואיה וביראתה מרפאל, מתערב המספר: 'יותר מחצי יובל שנים ליוותה אותה היראה הזאת, עד שהתפוגגה בטיט הטובעני של המעברה בישראל' (עמ' 146). על מרים הוא אומר שהיא המשיכה לאהוב את רפאל 'גם כשגוועה, שישים שנה לאחר מכן, בבית אבות קודר בפאתי פתח-תקוה' (עמ' 154). על עזורי, אביה של ויקטוריה, מספר המספר שמיום שעזבה ויקטוריה את החצר עד יום מותו, מקץ ארבעים שנה, 'הוקיר את רגלו מכל בית שגרה בו' (עמ' 169). ו'מקץ שלושים שנה' ליציאה מהחצר, כלומר באמצע שנות החמישים, 'היו ויקטוריה ובני ביתה מרדששים במדמנת העוני של המעברה, בעוד שפלורה גיסתה עשתה 'את ביתה בצפון נתניה למאורת קלפנים משגשת' (עמ' 170). ביום שהלכה אל הגשר סבלה ויקטוריה מרעב. 'מקץ שישים שנה ישבה ויקטוריה... ברמת גן, ונגסה בתפוח מהגליל וצפתה בקטע של מחזה יפני' (עמ' 184). ו'מקץ יותר מששים שנה התרווחו שלושה בנים בכורסאות אחרי הסעודה הדשנה של ליל הסדר... ברמת גן' (עמ' 188). עשרים וחמש שנים מהיום שבו היכה רפאל את ויקטוריה על שהוכיחה אותו על ניאופיו התייצבה ויקטוריה הכן כנגד מהלומותיו והיכתה אותו באגרופה (עמ' 244. וראה גם עמ' 190). בית המלאכה של מראד 'עתיד היה...לפרנס את מראד גם לאחר חמישים שנה, כשנשאר קומץ קטן של יהודים מוזרים בעיר שהתרוקנה מיהודיה' (עמ' 149. וראה גם עמ' 239).

בדוגמאות אלו של הטרמה המספר רק רומז למאורע העתידי ואינו מפרט ובמקרים אחדים הרמז נשאר בגדר רמז ותו לא. אך יש והמאורע שנשתל מוקדם, הולך ומקבל מלאות במהלך הקריאה וזאת במצב של שיא דרמטי העומד בסופם של מאורעות ומצבים קשים - למשל, ביציאת ויקטוריה אל הגשר כדי להתאבד. הקורא מבין גם שהרמז להתאבדות ויקטוריה נמצא 'כוזב', שכן העלבון והייאוש עד אובדן הכוח לחיות הופכים, בסופו של דבר, מנוף להתגברות. המספר ב'ויקטוריה' - ולא הדמויות - קובע את הסטיות מן הכרונולוגיה על-ידי

הראות של המספר ושל ויקטוריה ניתנות לסירוגין. ולאחר זכרונות רבים, הפורשים בפני הקורא את המצג ואת ההתרחשויות שקדמו למאורע הטראומטי של כוונת ההתאבדות, מוחזר הקורא אל ויקטוריה, שבחרה בחיים: '...שוב היא אותה בריה שהשכילה לנווט את חייה בין ימים מרים לימים מתוקים. עוד יש לה לעבור עכשיו שני שווקים, חמש סמטאות ושתי כיכרות' (עמ' 116). היא משתעשעת בתקוות לעתיד ורוד, חומדת את חיי היהודים שעזבו את הרובע היהודי ועברו לשכונות יוקרתיות. אל מחשבותיה ואל קולו של המספר מצטרף קולה של ויקטוריה, בדיבור משולב: 'מטורפת. הלא עתה זה הלכה לקפוץ אל מותה, בעלה נגזו במרחקים והוא גוסס או כבר מת, אין לה קורת גג, בכרסה עובר מיותר, אין מי שיבטיח לה פת לחם למחר' (עמ' 117). בדרכה לביתה, היא ממשיכה להפליג אל הזכרונות והמספר מחזיר אותנו אל הסצינה של ההליכה אל הגשר והחזרה ממנו: 'הגשם נפסק. לאחר שעברה את שוק אל חאנוני המוכר שכבר שבת בחושך, הסירה את הרעלות... אחרי רגעים אחדים הגיעה אל הסמטה של בית אביה. בעצב זכרה שלפני שנה אחת בלבד עזבה מתוך שכרון חושים את הבית הזה' (עמ' 186). בהמשך, היא מגיעה בזכרונותיה אל כל המאורעות עד יום הליכתה אל הגשר.

ועתה, בדילוג על הזמן מקדים הסופר את המאוחר, ומעבירנו לישראל, לסוף שנות השבעים, אבל בהקשר ההליכה אל הגשר, שהיא ציון דרך בחיי ויקטוריה: 'מקץ יותר מששים שנה התרווחו שלושה בנים בכורסות אחרי הסעודה הדשנה של ליל הסדר... ברמת-גן... דירה זו היתה גדולה הרבה מן הנדרש לזוג שהגיע לגבורות' - ויקטוריה ורפאל (עמ' 188). ובאותו מעמד ממשיכה ויקטוריה את חוט זכרונותיה מהתקופה המתחילה בשובו של רפאל מלבנון ומספרת לאלבר בנה על מאורעות בחייה. מעברים מעבר להווה ושוב לעבר חוזרים ונשנים, חלקם במכווץ.

כנגד הנסיגה בזמן, משתמש המספר בהטרמה, הקדמת המאוחר באמצעות חיזוי של מה שעתיד להתרחש ביחס להווה הסיפורי, תוך פיזור סימנים שעוזרים לקורא להבין את רקע היצירה. המספר, המופיע כמי שיודע בראשית הסיפור את אחריתו, הוא מהימן, בעל

בשובה מהגשר, הוא מספר כי קסמו 'היה מסעיר את רוחן של נשים בעלות דמיון תוסס' (עמ' 87). אופן ראייתו של המספר את העולם המתואר ואף ניסוחיו המפורשים קובעים נורמות מסוימות, השקפת-עולם, שלפי אמות-המידה שלהן נשפטים הדמויות והמעשים ברומן. המספר ב'ויקטוריה' הינו בעל סמכות מספרת גבוהה, מכיר את המחשבות ואת הרגשות של הדמויות, מכיר את ההווה שלהן, את עברן ועתידן, הוא נמצא במקומות שאיש לא היה עם הדמויות, כולל חדר-המיטות, ויודע מה מתרחש באותו זמן במקומות שונים. נראה לי שהרומן ממריץ את הקורא המשוער לשנות את תפישותיו הקודמות לגבי חיי הקהילה היהודית בעיראק, לפחות בתקופה העות'מאנית, אך הרומן לא הצליח לשנות את תפיסת הקוראים יוצאי-עיראק כלפי עברם, אך עשה זאת בכל האמור בקוראים מקרב יוצאי אירופה.

במידה שנמצא ברומן סמלים, אין בפנינו סמלים הדורשים מאמץ פענוח והמותירים ספקות באשר למשמעותם. כך עוגבת תויה בכליון עיניים אחר עזרא, 'בידה תפוח אדום מפרס ובננה צהובה' (עמ' 118). בפעם אחרת היא 'גוננה על שני רימונים גדולים ובאין רואים שפשפה בהם מפעם לפעם את ערמוני שדיה' (עמ' 124). הסמליות המינית שקופה באשר לתויה המחכה למגעו של עזרא, כשהיא שומרת בעבורו את הפרות, שהביא לה בעלה. הבעל התכוון לפתות אותה באמצעות הפרות, אך היא שומרת את תשוקתה עבור עזרא. במקרה אחר הציעה עזיזה למשוח את בנם של עזרי ונג'יה בשתן של תויה זו, מבוהלת ונכלמת, לא הצליחה להזיל את מימיה, עד שעזרי חבט בראשה, ואז 'השמים האדימו במזרח דווקא, למרות השקיעה במערב. עד מהרה נשמעו רעמי תותחים וסופת חול טלטלה את הבית. עבדללה נזנו דפק על הדלת וקרא ככרוז: "האנגלים רמסו את התורכים..." (עמ' 128).

המערב והמזרח מעומתים. המערב כובש את המזרח בתותחים, כשהיחיד עסוק בענייניו: כולם מחכים לשתן 'הגואל' של תויה, ולא לרופא. סופת החול (ראה במאמרי הנ"ל ב'יהדות בבבל' על סופת החול ביצירות קודמות של מיכאל) מבשרת טלטלה ושינוי, והיא מקבילה לכיבוש האנגלי. השקיעה הייתה

מבט אל העבר והטרמה. ההטרמה מסיטה את מתח הקורא מן הסקרנות לגבי מה שעתיד לקרות, אל המתח הנובע מאי-ידיעה כיצד ומדוע יקרה מה שהקורא כבר יודע שיקרה. בעזרת חיזוי המתאמת, הפונה אל העתיד בהיגדים מפורשים של המספר, בונה המספר את מהימנותו ואת מעמדו כיודע ראשית ואחרית כבר בעת הכתיבה. גם המאורעות המאוחרים גלויים וידועים לו, בהיותם עבר לגביו, אף כי לגבי הדמויות השרויות בנקודות מסוימות בזמן הסיפורי, מאורעות אלה בגדר עתיד הם. המספר משתף פעולה עם קוראיו הסקרנים ומספק את סקרנותם. בעזרת חיזוי מוסטת גם תשומת לבו של הקורא מהשאלה מה יקרה, אל השאלות מדוע וכיצד קרו הדברים. הן החיזוי והן הנסיגה משתתפות בבניית דמות המספר. בנסיגה הוא מתערב ומגלה את זווית ראייתו. בחיזוי הוא מגלה את ידיעתו את העלילה. כבודה מכיר המספר את נפש דמויותיו ואת מצביהן האינטימיים. אין הוא לוקח חלק פעיל בהתרחשות. בעזרת המרחק המפריד בין שעת הסיפור לשעת ההתרחשות, הוא מבקש להצטייר כנייטרלי, אובייקטיבי ומהימן. המרחק מקנה לו הבנה, הוא שואף לדווח במהימנות ולא להיות מעורב. לרשות המספר עומדים שלושה ממדי הזמן של הסיפור - עבר, הווה ועתיד. הוא מכיר את סוף הסיפור כשהוא מתחיל לספר אותו.

אמצעי אחר הקובע את דמות המספר הוא המסה הסיפורית. המספר, בעזרת מסה זוטא, מביע טענות ודעות על תופעות ביצירה, מגיב עליהן בקצרה, מבהיר אותן, ולעתים אף מפליג מהן. מסות סיפוריות אלו מעצבות מספר מהימן, המכיר לפני ולפנים את העולם המתואר ביצירתו. נונה נזנו הלבושה הוד אינה מעוררת התקוממות מעמדית בלב רואיה: 'בימים ההם, ימי נערותה של ויקטוריה, העריצו היחפנים בלי תרעומת את בחירי האל. כולם גרו ברובע הדחוס וכולם כיבדו את התהום הנצחית הפעורה בין הניגודים' (עמ' 56), אומר המספר. במשפטים ספורים הוא מסכם את קורותיה של בגדאד ויהודיה בתקופה של יותר מאלף שנים (עמ' 59). על יחסם של הסובבים את נג'יה לחלומה אומר המספר כי 'נהגו כובד ראש תמיד' (עמ' 68), ועל האלמוני, שעקב אחרי ויקטוריה

לכן). הוא משקר למען ויקטוריה כשהוא מספר לה שהוא עצמו, ולא אחות, רחץ את מבושיו. ייתכן שיש בפתחה ובסיום מבנה מעגלי: בפרק הראשון אין ויקטוריה יודעת אם הוא מת או חי, ואינה בוטחת בנאמנותו לה. בסיום הוא כולו שלה, והקורא כבר יודע שהוא נפטר. ויקטוריה ממשיכה לחיות באלמנותה, עם לחץ הדם והשיגרון, מלאה זכרונות, דרוכה להוסיף ולחיות.

במאמרי הקודם על יצירתו של מיכאל העליתי את שאלת הדעיכה של נושא העימות הספרדי-אשכנזי ביצירותיו של מיכאל. כתבתי שנושא זה, 'היה לב מסרו של הרומן הראשון, וכבר כשחזר אליו מיכאל ב"פחונים וחלומות" הוא הומתק הרבה, עד שהפך לעניין הבטל בשישים ביצירות אחרות, וב"חצוצרה בואדי" הפך לעניין שולי אנכרוניסטי שרק אופורטוניסט אגרסיבי וחסר רגישות כקובי עדיין משתמש בו'. העליתי ספקולציות שונות לגבי הגורמים לתהליך זה: מיכאל, כסופר, עשה כברת-דרך ארוכה מאז הרומן הראשון מבחינת התקבלותו על מוציאים לאור, קוראים ומבקרים, שמהם הוא שואב את יוקרתו, ואין הוא רוצה להשליך בהם אבן; מעלי נושא מתיש זה הותקפו תמיד כמנצלי הנושא; ישראל קטנה והסופר מתעמת בה אישית על רעיונות ודעות שביצירתו. יותר חזקה מכל הסיבות הללו - כתבתי - 'נראית לי העובדה שהנושא עצמו נרפא חלקית על-ידי שינויים פוליטיים-חברתיים-תרבותיים'.

להוצאת 'עם עובד' מפעל מנויים הוותיק מסוגו בישראל. מערכת היחסים החברית של ההוצאה לסופריה היא מן המפורסמות, ותודתם ליחסים העשירים והפוריים עם העורך אברהם יבין אינה בגדר סוד. כוח ההוצאה להעביר סופר מן השוליים אל התפוצה הגדולה לא יכול להישאר עלום. סופר כזה חווה נסיונות המשפיעים עליו ועל יצירתו במידה המוכיחה את כוחו של ארגון ספרותי.

במערב, אך השמים האדימו במזרח - אות דם הנשפך שם, לבושתה של תויה, ולסופו של התינוק האהוב על עזורי.

דברים דומים אפשר לומר על הציור הפיוטי ברומן. הלשון הציורית אינה שכיחה, וברומן דומיננטי הסגנון התקני, ובשיח של הדמויות - גם התת-תקני. הציורים בהירים. כך, למשל, ברורה ההקבלה בין ויקטוריה ו'הציפורים הבודדות המכנסות את ראשיהן על החבלים כחוככות בדעתן אם לפרוש כנפים ולעוף או להדק את הנוצות ולצנוח ארצה' (עמ' 6). על הגשר מסכן את חייו מעתוק נונו הגיבן, המנסה להתגבר על מומו ולמהר כדי לא להימחץ: 'עתה ידלג על הגשר וזרועותיו מתנופפות למראה כתרנגולת מגושמת שמבקשת לעוף' (עמ' 30). הורי מרים מבקשים להשיאה, אך 'הגברים נעלמו כזבובים לעת כפור' (עמ' 230). נגייה אומרת על תינוקה החולה, ש'רענן כמו ציפור שחר התעורר הבוקר' (עמ' 127). בליל הכלולות, ויקטוריה מודאגת למראה בעלה המתפשט לעיניה, ו'כמו סופת חול הלכה ואספה כוח בשיפולי גבה' (עמ' 135). 'ברוח הקלילה נעו כפות הדקלים מעל לגג בתוגה, כנשמות עזובות' (עמ' 55) - כמוהם כחלק מן הדמויות, כמו אליהו ורפאל בנו, שסירבו להצטרף למשפחה שביקשה מפלט מגאות הנהר. היסוד הלוקלי בולט בחלק מהציורים.

את המטען הפתטי שבעולם הטראגי המתואר ברומן ממתן לפעמים ההומור. מרים החליטה לא לקבל יותר את מכותיו של בעלה גורגי, ישבה עליו כשהיא בהריון, וקברה את ראשו תחת מאה קילוגרמים של בשר וזעם מצטבר. לשווא הוא ניסה להיחלץ. 'שום שופט לא יאמין שאישה רצחה את בעלה בתחת שלה' (עמ' 198) - היא אומרת לבעלה ומזהירה אותו מפני העתיד. דהוד הטיח את אוננו בתויה על הגג, ונגייה אחותו חששה שידה אורגלה של גיסתה תפגע בה ומלמלה: 'בר מינן, בר מינן'. באותו מעמד לחש ניסן, אחי ויקטוריה, לדהוד: 'דוד דהוד, לאט. רחמנות על הגג' (עמ' 210). גם כינויו של רפאל את איבר מינו כ'שגריר פיוס' או 'שליח הפיוס' (למשל עמ' 154, 155, 174, 250) ממתן לפעמים מצבים של קונפליקט עם אשתו.

בסיום הרומן מסתיימת גם העלילה. רפאל גוסס בפרק האחרון (אך לווייתו תוארה כבר קודם

ביבליוגרפיה

- יוסף אבן, 'סופר, מספר ומחבר: נסיון לסינתיזה מחקרית של תחום מרכזי בסיפורת', הספרות, 18-19 (דצמבר 1974), עמ' 137-163.
- הנ"ל, הדמות בסיפורת, ספרית פועלים, 1980, עמ' 89-92.
- תקוה אגסי, (אמל צאלח מועלם נסים), 'תגובה לספר ויקטוריה', נהרדעא, פברואר 1994, עמ' 35-36.
- מיכל אדם, 'פיוזתי את החיים בתוך החרא של סמטאות בגדאד', כל בו, עמ' 70.
- יוסף אורן, 'ויקטוריה - סמי מיכאל', בתוך: מגמות בסיפורת הישראלית, יחד, 1995, עמ' 135-151.
- עמוס אורן, 'ויקטוריה עולה על הבמה', ידיעות אחרונות, 2 במרס 1993.
- הדה בושש, 'חצר אחת בבגדאד', הארץ, 9 במרס 1993.
- Monroe C. Beardsley, *Aesthetic*, N.Y. W. 1958
- ניצה בן-דב, 'אלף לילה לאור היום', ידיעות אחרונות, 25 ביוני 1993.
- אהוד בן-עזר, 'ויקטוריה היא נצחון', הארץ, 23 במרס 1993.
- יעקב בסר, '[ראיון] עם סמי מיכאל - אני איש המזרח, אינני קרוע בין שתי התרבויות', חותם, 12 במרס 1993.
- מנחם ברניקר, 'פרק מבוא-הריאליזם בספרות, בין בדיון לממשות, סוגים בסיפור הישראלי', האוניברסיטה הפתוחה, יחידות 1-3, עמ' 11-17.
- בתיה גור, 'לא בטעם חלב ודבש', הארץ, 19 בפברואר 1993.
- משה גרנות, 'ציטוט ולקח', ידיעות אחרונות, 15 בפברואר 1993.
- הנ"ל, 'הרהורי כפירה על "ויקטוריה"', הארץ, 2 ביולי 1993.
- אמנון דנקנר, 'אין לי אחות', הארץ, 18 בפברואר 1993.
- עירית המאירי, 'האוזן השלישית', ידיעות אחרונות, 15 בינואר 1993.
- הנ"ל, 'הספר שלי ב-1993', ידיעות אחרונות, 7 בינואר 1994.
- תמר הס-סגמן, 'אישה בעיני איש', ידיעות אחרונות, 12 בפברואר 1993.
- גיל הראבן, 'להיות עם חופשי', ירושלים, 12 בפברואר 1993. נדפס באותו תאריך גם ב-ידיעות-עיתון תל-אביב.
- מיכאל וילף, 'סמי מיכאל - ויקטוריה', על המשמר, 1 בינואר 1993.
- נתן זך, 'לדעת אישה', חדשות, 11 במרס 1993.
- משה זלכה, 'ספר שהוא עלבון צורב', זו הארץ, 29 בספטמבר 1980.
- לב חקק, ירודים ונעלים, ירושלים 1981.
- הנ"ל, פרקים בספרות יהודי המזרח, ירושלים 1985, פרקים ד-ה.
- הנ"ל, 'יצירתם הספרותית של יוצאי-המזרח בישראל', בתוך: ש' דשן (עורך), מחצית האומה, אוניברסיטת בר-אילן, 1986, עמ' 251-278.
- הנ"ל, 'תרומתם של יוצאי עיראק לספרות העברית בארץ', בתוך: מ' זהרי (עורך), הגות עברית בארצות האיסלאם, ברית עברית עולמית והקונגרס היהודי העולמי, עמ' 107-118.
- הנ"ל, 'לדרכו הספרותית של סמי מיכאל', בתוך: צ' יהודה (עורך), יהדות בבל, 1 (תשנ"ו), עמ' 7-33.
- שמואל מורה ולב חקק, 'יצירתם הספרותית של יוצאי עיראק בעיראק ובישראל בדורנו', בתוך: ש' מורה (עורך), מחקרים בתולדות יהודי עיראק ובתרבותם, 2 (תל-אביב 1981), עמ' 83-132.
- Lev Hakak, 'The Contribution of Iraqi Jews to Hebrew Literature in Israel', *Forum*, 42-43 (Winter 1981), pp. 113-153
- גדעון לב-ארי, סמי מיכאל, הארכיון לתיעוד בעל-פה, מרכז מורשת יהדות בבל, קלטת מס' 346 (1978).
- אני מורה לד"ר צבי יהודה על שהפנה את תשומת לבי לראיון זה ועל שהעמיד לרשותי קלטות של תגובות הקהל במסגרת הרצאתי במכון לחקר יהדות בבל' על יצירותיו של סמי מיכאל.
- ירון לונדון, 'ויקטוריה מנצחת', ידיעות אחרונות, 2 ביולי 1993.
- אביבה לורי, 'בצל הצברים' [ראיון עם אהרן אפלפלד וסמי מיכאל], מוסף חדשות, 2 ביולי 1993, עמ' 58-60.
- סמי מיכאל, 'חלוץ מחקר הספרות העברית המודרנית', ידיעות אחרונות, 15 באוקטובר 1993.
- ירום מלצר, 'הערבים היהודים נעלמו, ואיתם מתה גם הערבית-יהודית שדיברו', העולם הזה, 28 באפריל 1993,

עמ' 33-34.

סמי סמוכה, 'השבר הגדול של המזרחים', הארץ (מוסף), 3 בפברואר 1995, עמ' 62-66.
איזה פרליס, 'סאגה משפחתית בבגדאד', הדואר, 15 בספטמבר 1993, עמ' 30-33.

Abraham Kattan, 'A Letter', *Scribe*, September 1994

דליה קרפל, 'הסופר סמי מיכאל, חשבון נפש: אני פוחד רק משדים', חדשות L.A., 25 בספטמבר 1993, עמ' 28-30.
'Realism', In: Alex Preminger (ed.), *Encyclopedia of Poetry and Poetics*, p. 685; *ibid.*, 'Naturalism', pp. 550-551

אירי ריקין, 'עולם של קודים דרוניסטים נוקשים', מעריב, 5 בפברואר 1993.

שולמית רמון-קינן, הפואטיקה של הסיפורת בימינו, ספרית פועלים, 1984.

אבי רצון, 'כל הנשים התימניות חתמו באצבע', חדשות, 9 ביולי 1993, עמ' 10, 12-13.

Gershon Shaked, 'On Sepharadi Writing in Hebrew Literature', In: *Modern Hebrew Literature*, 10 (Spring/Summer 1993), pp. 4-9

גרשון שקד, 'המספר כסופר: לשאלת דמות המספר ב"אורח נטה ללון" מאת ש"י עגנון', הספרות, כרך א, מס' 1.
1968, עמ' 17-35.

'רומן צפוף חוטים', דבר, 12 במרס 1993.

'סמי מיכאל עם ויקטוריה', מעריב, 5 בפברואר 1993.

יום עיון ב"מרכז" - יצירתו הספרותית של סמי מיכאל, נהרדעא, 12 (אוקטובר 1993), עמ' 25-26.

The Boat's Bridge in Baghdad גשר הסירות בבגדאד

About *Victoria* by Sami Michael

Lev Hakak
(UCLA)

Victoria, by Sami Michael, has received more publicity than any other novel written by a Middle Eastern-born Israeli author. In 1974 Sami Michael published his first novel, protesting against the discrimination between Jews from Iraq and Ashkenazi Jews. His works placed him in the literary establishment. His social protest became increasingly milder in his subsequent novels. Then came the controversial novel *Victoria*.

Victoria is the life story of an Iraqi-born Jewish woman named Victoria. Her mother was a troubled, limited woman, who bore to eighteen children. Victoria married her cousin Refael during the second decade of this century. She lived a hard life with him, and emigrated to Israel with her family in 1950. Refael died in 1990.

In his many interviews, Michael presented his novel in four different ways, revealing contradictions. The novel is autobiographical. He portrays the life of a typical Jewish family in Iraq. He showed the life of the lowest and poorest class of Iraqi Jews at the end of the Ottoman Empire (which disintegrated in 1918 after the first World War), prior to the British Mandate (1920-1932). Accordingly, the writer took the novel setting, milieu, characters, and events from history (as elements of a historical novel). Yet Michael also reminds readers that

this work is fiction: everything is the product of his imagination. These declarations by the author have sent conflicting messages to the readers, allowing them and critics without historical and sociological knowledge to choose whatever statement they wanted. Not surprisingly, many of the critics of the novel were unsure if the book consisted of accountable facts and reality or if it was pure fiction. Many critics treated it as authentic historical documentation, repeatedly, using the words 'truth', 'true document', and 'evidentiary document'. This presumption of the accuracy of the work caused many of these misled people to ask, 'If these are the Jews of Iraq, what standing do they have claiming they were mistreated in Israel?'

Michael, who made the above public statements, also created in the novel a narrator with an intrusive, authoritative voice. This narrator states thoughts and feelings; knows past, present, and future events; he informs us of what was said and done in two different places at the same time, even when characters are alone. The narrator's voice lends a feeling of credibility to the work, which gives it life, and could easily cause an unformed reader to more quickly perceive the work as 'truth'. Jewish life under Ottoman rule is described much more vividly than is life under British rule, where the descriptions are brief, general, and

disproportionate.

The characters are static, regardless of the change of rule, emphasizing these discrepancies. Life in general has a medieval feel to it, being dark in all aspects. It conforms to the stereotypes of literary works about Middle Eastern Jews in Israel. The novel describes poverty, hunger, infidelity, rape, incest, ignorance, dirt, illness, infant fatality, and verbal, sexual, and physical abuse as condonable in a society that supposedly viewed the birth of a girl as a disaster. On the other hand, spiritual and intellectual sophistication, Zionism, charity, religion, and most other aspects of life that lend respectability to a person play a minor role in the life of the characters in the novel. It emphasizes the influence of economic and social conditions on the characters and in its depth, once observes a strong social protest against control (as elements of social novel).

The novel received numerous reviews, but critics more often than not ignored its aesthetic aspects, praising the fiction for its being 'truthful', 'authentic', 'ethnic', etc. Indeed, the narrators of the 1974 novel *All Men Are Equal - But Some Are More* and the 1993 novel, both by the same author, conflict, each other in their social, political, and ideological views and messages. Iraqi Jews were deeply offended by *Victoria*, yet many critics, mostly Ashkenazim, celebrated its 'truthfulness'.

My article touches upon several possibilities explaining the change of position in Michael's work regarding discrimination in Israel.

These include the changing roles and positions of Israeli writers of Middle Eastern origin in Israel changes that the Ashkenazi-Sephardi conflict has undergone in the past decade; the responsibility of the author to the characters and their ideas in his fiction; the impact of the author's position, pulled from the shadows into a small spotlight; differentiation between fact and fiction; and the still existing sensitivity of Jews from Middle Eastern countries about their self-image.

True, there are some social accusations in this novel about the way Iraqi Jews were received and absorbed in Israel. It seems, however, that the social accusations of the narrator are put to the reader in a demeaning way, ridiculing at the real hardships. One can almost conclude that the implied author and the reader stand above the narrator and ask, 'what logical right does he have to accuse anyone, coming from the background he describes?' The implied author's bitterness is not founded in the reality of the novel and will only irritate the reader.

For all this, a realistic, biographical, and autobiographical novel can be seen in *Victoria*. The work gives a detailed account of the lives of the author's parents, experiences, and activities. As a realistic novel it strives to give the impression of portraying life as it actually was, presenting the illusion of an actual experience. I have traced the biographical and autobiographical elements (which may be representa-

tive of the weakest Jewish class in Iraq at that time) in response to the bastardization of the work by critics who spurned any literary discussion of the work, and brusquely declared the novel to be 'an authentic documentation' of the life of Iraqi Jews in Iraq. The autobiographical elements support the realistic characteristics of the novel, showing the narrator to be credible. However, they do not necessarily represent the community. I did not reconstruct the author's life and family from the novel, but used information provided by the author about these subjects which found detailed expression in the novel.

These autobiographical elements are not just fragments of the novel but are the novel. Michael's extended family lived in a common home, with facilities used by all, where everything was exposed to everyone; he knew hunger, his grandmother was a battered woman, close to retardation, and his own grandfather was an economically failed tyrant in his household. He was exposed all his life to the 'superior' male taking control and humiliating the inferior woman. The Refael of the novel is Michael's father, and Victoria is his mother. Michael's father left his mother to seek a cure for his debilitating tuberculosis while she was pregnant and with two young daughters. He remained out of contact with his family for three years, during which time Michael's mother contemplated suicide by leaping off of a bridge. Michael's father was saved only because he consented to experimental surgery. The father's

mistress departed for Israel, leaving him lovesick, even though he had many other women. He was a successful and generous businessman in the textile industry for parts of his life, and he knew some Hebrew and Arabic. From his children begotten out of wedlock, we see that he liked a good time. When Michael was born his family mistakenly believed that he was a girl, so they left him on the roof to die. He was saved only when it accidentally came to light that he was in fact a boy. The following conclusion is supported by these and other numerous autobiographical facts: this work is an autobiographical story of one family, not of a community. It was not a surprise, therefore, that the world that Michael depicted in *Victoria* spawned fury and dismay. When a writer publicly declares his novel to be representative of the life in his community, when his community cannot find its life in it, and when the critics accept his declarations, it is necessary and proper to go to the biography of the writer and to point out that the biographical elements elicited the novel's negative reaction. The article includes a polemic between Sami Michael and his Iraqi Jewish readers. Each in turn, these readers express their astonishment, rejection, pain, anger, and a feeling that the writer has failed. Their positions were entirely supported from a comparison of the novel and its author's declarations with the reality that they knew so well. Michael's detailed response provided exclusively to the author of this article, offers only one of the reasons why the reader is left with

a feeling of dissatisfaction. It seems that the writer erred in encouraging readers who are not familiar with the historical and sociological background to think that Iraqi Jewish life in general was well reflected here. The writer made himself a witness to the 'truthfulness' of his novel.

The last part of the article presents some of the major literary devices of the novel. The linear order of the information and events are different from the actual chronological order, and this use of flashbacks by the author does provide an interesting read. The scene (in about 1918) in which Victoria, penniless, pregnant, mother of two, and wife of a man with tuberculosis who has deserted her, goes to the bridge to find death, is a most detailed portrayal, repeated time and again. It has a central structural function in the novel, and even though its objective time duration is only a few hours, its impact on Victoria is critical. Even when it is remembered in a flashback after more than sixty years, it is still described in the present tense, to show that Victoria will always be influenced by the decision she almost made.

Chronologically this event took place years after the beginning of the story plot. This entrance into the novel without exposition raises many questions in the reader's mind. These questions are answered, slowly, over the next few chapters. However, the reader is often left to guess who is answering these questions, as it is difficult to tell whose point of view these

flashbacks are written from. Events, described even seventy years after their occurrence are written in the present tense, reflecting their permanent gravity, yet each time they are told in a different way, each time providing the reader with new information. By the means of Represented Speech (*erlebte rede*) and a stream of consciousness by which the scenes and events are represented as they impinge upon the conscious, the narrator portrays Victoria's world.

Another major device is the presentation of the intrusive narrator's reflections on historical conditions, customs, and beliefs. Unambiguous symbols, which signify something else that is clearly evident, such as apples and bananas, and the use of imagery are connected to the particular setting.

Humorous scenes provide a comic relief from what would otherwise be entirely tragedy. Then alleviates the tension and decrease that pathos in many of the dramatic situations. The book begins with Victoria's wondering if her husband is hers, and ends with a positive answer with his death. The absence of allusions is typical of Michael's style.

With Michael's writing, the social protest was tuned down from novel to novel. In *All Men Are Equal - But Some Are More* (1974) there is a strong and clear protest, but this is not the case in *Shacks and Dreams* (1979). Social protest became marginal in Michael's later books. In *A Trumpet in the Wadi* (1987) it be-

came an anachronistic issue that benefits opportunists only. Then came *Victoria*. Various reasons may account for this; after all, Michael's first novel won him a bear hug and supportive acceptance. He became grateful to the powerful establishment that established him as a writer, and was attacked for his initial views in a small, personal

country, and it was easier to join the consensus of the powerful. The social gap in Israel was also substantially cured by the years. The powerful publishing house that pampered Michael, including highly reputable editors, was Ashkenazi. Would it be feasible at all for him to continue his social protest and views in such an environment?